

Σχολή Επιστημών Υγείας και Πρόνοιας

Τμήμα Βιοϊατρικών Επιστημών

Σχολή Διοικητικών, Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών

Τμήμα Αγωγής και Φροντίδας στην Πρώιμη Παιδική Ηλικία

Παιδαγωγικό τμήμα

Διδρυματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών

Παιδαγωγική μέσω Καινοτόμων Τεχνολογιών και Βιοϊατρικών

Προσεγγίσεων

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Σύγχρονες θεωρίες και έρευνες για τη διαμόρφωση του χώρου του νηπιαγωγείου και η συσχέτισή τους με την ανάπτυξη του νηπίου.

POST GRADUATE THESIS

Contemporary theory and research for the organisation of the early years space and its influence on the development of young children.

ΟΝΟΜΑ ΦΟΙΤΗΤΗ NAME OF STUDENT

Γκουλίτου Ευθυμία

Gkoulitou Efthymia

ΟΝΟΜΑ ΕΙΣΗΓΗΤΗ/NAME OF THE SUPERVISOR

Χατζηγιάννη Μαρία

Hatzigianni Maria

ΑΙΓΑΛΕΩ/AIGALEO 2022

Faculty of Health and Caring Professions
Department of Biomedical Sciences
Faculty of Administrative, Financial and Social Sciences
Department of Early Childhood Education and Care

Department of Pedagogy

Inter-Institutional Post Graduate Program
Pedagogy through innovative Technologies and Biomedical approaches

POST GRADUATE THESIS

**Contemporary theory and research for the organisation of the early years
space and its influence on the development of young children.**

Gkoulitou Efthymia

21009

adioristi@hotmail.com

FIRST SUPERVISOR

Hatzigianni Maria

SECOND SUPERVISOR

Palaiologou Xristina

AIGALEO 2022

Επιτροπή εξέτασης

Ημερομηνία εξέτασης: 6-7 Οκτωβρίου 2022

Ονόματα εξεταστών

Υπογραφή

1^{ος} Εξεταστής Μαρία Χατζηγιάννη

2^{ος} Εξεταστής Χριστίνα Παλαιολόγου

Δήλωση συγγραφέα μεταπτυχιακής εργασίας

Η κάτωθι υπογεγραμμένη Γκουλίτου Ευθυμία του Νικολάου, με αριθμό μητρώου 21009 φοιτήτρια του Διιδρυματικού Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών Παιδαγωγική μέσω Καινοτόμων Τεχνολογιών και Βιοϊατρικών Προσεγγίσεων των Τμημάτων Βιοϊατρικών Επιστημών/ Τμήμα Αγωγής και Φροντίδας στην Πρώιμη Παιδική Ηλικία/Παιδαγωγική τμήμα των Σχολών Επιστημών Υγείας και Πρόνοιας/Σχολή Διοικητικών, Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής και της Ανώτατης Σχολής Παιδαγωγικής και Τεχνολογικής Εκπαίδευσης, δηλώνω ότι:

«Είμαι συγγραφέας αυτής της μεταπτυχιακής εργασίας και ότι κάθε βοήθεια την οποία είχα για την προετοιμασία της, είναι πλήρως αναγνωρισμένη και αναφέρεται στην εργασία. Επίσης, οι όποιες πηγές από τις οποίες έκανα χρήση δεδομένων, ιδεών ή λέξεων, είτε ακριβώς είτε παραφρασμένες, αναφέρονται στο σύνολό τους, με πλήρη αναφορά στους συγγραφείς, τον εκδοτικό οίκο ή το περιοδικό, συμπεριλαμβανομένων και των πηγών που ενδεχομένως χρησιμοποιήθηκαν από το διαδίκτυο. Επίσης, βεβαιώνω ότι αυτή η εργασία έχει συγγραφεί από μένα αποκλειστικά και αποτελεί προϊόν πνευματικής ιδιοκτησίας τόσο δικής μου, όσο και του Ιδρύματος. Παράβαση της ανωτέρω ακαδημαϊκής μου ευθύνης αποτελεί ουσιώδη λόγο για την ανάκληση του πτυχίου μου».

Επιθυμώ την απαγόρευση πρόσβασης στο πλήρες κείμενο της εργασίας μου μέχρι ..... και έπειτα από αίτηση μου στη Βιβλιοθήκη και έγκριση του επιβλέποντα καθηγητή.

Ο/Η Δηλών/ούσα

Γκουλίτου Ευθυμία

Ευχαριστίες

Στις σπουδές μου ήταν καθοριστική η συμβολή των καθηγητών μου στα γνωστικά αντικείμενα που παρακολούθησα, στους οποίους οφείλω να εκφράσω τις ειλικρινείς μου ευχαριστίες για τη συμβολή τους στην ολοκλήρωση των σπουδών μου. Ιδιαίτερα επιθυμώ να ευχαριστήσω την καθηγήτριά μου και επιβλέπουσα της παρούσας διπλωματικής εργασίας, κ. Χατζηγιάννη Μαρία, για την επιστημονική και συμβουλευτική καθοδήγηση που μου προσέφερε σε όλα τα στάδια εκπόνησης της εργασίας με τις εύστοχες και πολύ εποικοδομητικές παρατηρήσεις της.

Αφιερώσεις

Η παρούσα εργασία αφιερώνεται στην οικογένειά μου και ιδιαίτερα στα παιδιά μου, για την ενθάρρυνση και τη συμπαράστασή τους κατά τη διάρκεια των μεταπτυχιακών μου σπουδών.

Περίληψη

Εισαγωγή: Στην παρούσα εργασία εξετάζεται η σχέση της διαμόρφωσης του εσωτερικού και του εξωτερικού χώρου του νηπιαγωγείου στη γνωστική, κοινωνική και στη συναισθηματική ανάπτυξη των νηπίων.

Σκοπός: Ο σκοπός είναι η κατανόηση του τρόπου που ο χώρος του νηπιαγωγείου συντελεί στην ολόπλευρη ανάπτυξη των νηπίων.

Μέθοδος: Η μέθοδος που ακολουθείται είναι η συστηματική βιβλιογραφική ανασκόπηση.

Αποτελέσματα: Οι εκπαιδευτικοί προσχολικής εκπαίδευσης είναι ανάγκη να γνωρίζουν τον τρόπο που πρέπει να διαμορφωθεί ο εσωτερικός και ο εξωτερικός χώρος των νηπιαγωγείων. Ο εξωτερικός χώρος προκαλεί ποικίλα μαθησιακά οφέλη στα νήπια, όπως είναι η ανοιχτή μάθηση, η κοινωνικοποίηση, η ανάπτυξη. Ο εσωτερικός χώρος χρειάζεται σωστή επιλογή χρωμάτων και ασφαλών αντικειμένων, ενώ αυτά να είναι με τέτοιο τρόπο τοποθετημένα, ώστε να ευνοούν τη βιωματική, τη συνεργατική και ερευνητική μάθηση.

Συμπεράσματα: Ο χώρος των νηπιαγωγείων διαθέτει τη δυνατότητα να μεταδίδει πολύ σημαντικά μηνύματα και ερεθίσματα και γι' αυτό πρέπει να είναι έτσι διαμορφωμένος που να προάγει τη γνωστική, κοινωνική και συναισθηματική ανάπτυξη των νηπίων.

Λέξεις κλειδιά: διαμόρφωση χώρου, νηπιαγωγείο, ανάπτυξη νηπίου, Montessori, Mallaguzzi, Steiner

Abstract

Introduction: The present thesis explores the relationship between the configuration of the inside and outside environment of early childhood settings and children's holistic development.

Purpose: The purpose is to understand how the kindergarten space contributes to the holistic development of young children.

Method: The method adopted is the systematic literature review.

Results: Preschool education teachers need to know how the interior and exterior of kindergartens should be designed. The outdoors space produces a variety of learning benefits for young children, such as open-ended learning, socialization, and further development. The interior space needs the right choice of colors and safe objects, while these are placed in such a way as to favor experiential, collaborative and inquiry based learning.

Discussion: The kindergarten space has the ability to reinforce messages and stimuli and therefore should be designed in such a way to encourage the cognitive, social and emotional development of young children.

Key words: space design, kindergarten, infant development, Montessori, Mallaguzzi, Steiner

Περιεχόμενα

Δήλωση συγγραφέα μεταπτυχιακής εργασίας.....	iv
Ευχαριστίες.....	v
Αφιερώσεις.....	vi
Περίληψη.....	vii
Abstract.....	viii
Συντομογραφίες.....	xi
Πρόλογος.....	1
Κεφάλαιο 1. Εισαγωγή.....	3
Κεφάλαιο 2. Ο χώρος του νηπιαγωγείου.....	4
2.1 Η έννοια του χώρου του νηπιαγωγείου.....	4
2.2 Νομοθετικές διατάξεις & κριτήρια διαμόρφωσης του χώρου του νηπιαγωγείου....	5
2.3 Ο ρόλος του εκπαιδευτικού στον χώρο του νηπιαγωγείου.....	7
Κεφάλαιο 3. Μεθοδολογία συστηματικής ανασκόπησης.....	9
Κεφάλαιο 4. Σύγχρονες θεωρίες διαμόρφωσης του χώρου του νηπιαγωγείου.....	10
4.1 Η θεωρία της Maria Montessori.....	10
4.2 Σχολικά περιβάλλοντα βάσει της θεωρίας της Montessori.....	13
4.3 Η θεωρία του Loris Malaguzzi.....	15
4.4 Η διάταξη των χώρων των νηπιαγωγείων Reggio Emilia.....	17
4.5 Η θεωρία των νηπιαγωγείων Waldorf.....	18
4.6 Οι χώροι των νηπιαγωγείων Waldorf.....	20
4.7 Σύγκριση τριών θεωριών.....	22
Κεφάλαιο 5. Η συσχέτιση του χώρου με την ανάπτυξη του νηπίου.....	25
5.1 Ανάπτυξη νηπίων και υπαίθριος χώρος.....	25
5.2 Ανάπτυξη νηπίων και εσωτερικός χώρος.....	27
Κεφάλαιο 6. Συμπεράσματα.....	31

Κεφάλαιο 7. Επίλογος.....	33
Αναφορές.....	34

Συντομογραφίες

	Αγγλική ορολογία	Ελληνική ορολογία
MOODLE	Modular object oriented dynamic learning environment	Αρθρωτό αντικειμενοστραφές δυναμικό περιβάλλον εκπαίδευσης
ERIC	Education Resources Information Center	Κέντρο Πληροφόρησης Εκπαιδευτικών Πόρων

Πρόλογος

Το θέμα που επέλεξα να εξετάσω στη διεξαγωγή της παρούσας πτυχιακής εργασίας το θεωρώ πολύ σημαντικό, διότι πολλές φορές το ερευνητικό ενδιαφέρον στρέφεται, κυρίως, στους τρόπους που μπορεί η εκπαιδευτική διαδικασία να μεταβληθεί και να γίνει περισσότερο ενδιαφέρουσα και διαδραστική για τους μικρούς μαθητές. Το ενδιαφέρον σε πολλές έρευνες έχει στραφεί και στον σύγχρονο ρόλο των εκπαιδευτικών, οι οποίοι είναι ανάγκη να αναλάβουν στο σχολείου του 21^{ου} αιώνα έναν πιο καθοδηγητικό και συμβουλευτικό ρόλο και όχι τόσο παρεμβατικό στην εκπαιδευτική διαδικασία. Αυτά τα ζητήματα βρίσκονται στο επίκεντρο με αποτέλεσμα να παραλείπεται η διερεύνηση της παιδαγωγικής αξίας της διαμόρφωσης του σχολικού περιβάλλοντος και η σχέση των μαθητών με την προβολή αυτού.

Στην βιβλιογραφική αυτή ανασκόπηση της διπλωματικής μου εργασίας ασχολούμαι με το ζήτημα της διαμόρφωσης του εκπαιδευτικού χώρου στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση και ειδικότερα στο νηπιαγωγείο, ενώ παράλληλα δίνεται έμφαση στη σύνδεση αυτού με την ανάπτυξη δεξιοτήτων στη νηπιακή ηλικία σε γνωστικό, κοινωνικό και συναισθηματικό επίπεδο. Η υπάρχουσα βιβλιογραφία υποστηρίζει πως η αρχιτεκτονική του εσωτερικού και του εξωτερικού χώρου του σχολείου μπορεί να συμβάλλει στην ολόπλευρη ανάπτυξη των νηπίων, τα οποία είναι ανάγκη να νιώθουν ασφάλεια σε έναν χώρο που τους εμπνέει εμπιστοσύνη (Strong-Wilson & Ellis, 2007).

Ειδικότερα, από τις έρευνες διαπιστώθηκε πως ο χώρος του νηπιαγωγείου συσχετίζεται με τα ενδιαφέροντα και τις τάσεις της συμπεριφοράς των παιδιών (Γερμανός, 2015). Ο χώρος είναι ανάγκη να είναι διαμορφωμένος με τέτοιο τρόπο, ώστε να μπορεί να υποστηρίξει τους στόχους του εκπαιδευτικού προγράμματος και να προσαρμόζεται βάσει των εκπαιδευτικών αναγκών των παιδιών (Gould & Sullivan, 2008 όπ. αναφ. Μάνου & Κάνια, 2019). Ακόμη, ένα από τα σημαντικότερα θέματα που προβάλλονται στην παρούσα βιβλιογραφική ανασκόπηση είναι πως ο εσωτερικός και ο εξωτερικός χώρος του σχολικού περιβάλλοντος συμβάλλουν καθοριστικά στην ανάπτυξη παιγνιωδών δραστηριοτήτων και στους δύο χώρους, καθώς αποτελούν τους κύριους χώρους για να μπορέσει το παιδί να εργαστεί σε ομάδες και να αλληλεπιδράσει με τους συμμαθητές του. Τόσο ο εσωτερικός όσο και ο εξωτερικός χώρος είναι αναγκαίο να

προσελκύουν τους μαθητές και να τους προσφέρουν την ευκαιρία της ανάπτυξης του παιχνιδιού (Γερμανός, 2010 · Ζησοπούλου, 2015 · Σακελλαρίου, 2019).

Ο αναγνώστης της παρούσας συστηματικής βιβλιογραφικής ανασκόπησης θα έχει την ευκαιρία να έρθει σε επαφή με τρεις παιδαγωγικές θεωρίες του 20^{ου} αιώνα που έχουν θίξει το ζήτημα της διαμόρφωσης του σχολικού περιβάλλοντος τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό του επίπεδο. Παράλληλα, θα του δοθεί η ευκαιρία να έρθει σε επαφή και με ερευνητικά ευρήματα, τα οποία έχουν αποδείξει πως ο χώρος του σχολείου μπορεί να συντελέσει στην ανάπτυξη δεξιοτήτων ενός παιδιού σε γνωστικό, κοινωνικό και συναισθηματικό επίπεδο.

Κεφάλαιο 1. Εισαγωγή

Το πλαίσιο αναφοράς της εν λόγω συστηματικής βιβλιογραφικής ανασκόπησης είναι η αναζήτηση της σχέσης ενός νηπίου με τη διαμόρφωση του σχολικού χώρου μέσα και έξω από αυτόν. Κύριος σκοπός είναι η τεκμηρίωση της παιδαγωγικής σχέσης μεταξύ των παιδιών της προσχολικής αγωγής σε σχέση με τον εσωτερικό και εξωτερικό χώρο του νηπιαγωγείου και ο τρόπος που αυτός συμβάλλει στην ανάπτυξη δεξιοτήτων, οι οποίες είναι απαραίτητες για τη διαμόρφωση της προσωπικότητάς και την προώθηση του ενεργού ρόλου των παιδιών. Το σκεπτικό της μελέτης του συγκεκριμένου ζητήματος ανέκυψε μέσα από τη μελέτη θεωρητικών προσεγγίσεων που αναφέρονται αναλυτικά σε αυτό το θέμα αλλά και από το γεγονός ότι το ερευνητικό ενδιαφέρον είναι ελάχιστο στον ελλαδικό χώρο. Δίνεται έμφαση στις θεωρίες των Maria Montessori, Loris Mallaguzzi και Rudolf Steiner. Οι εκπαιδευτικές αυτές προσεγγίσεις της προσχολικής ηλικίας, οι οποίες ξεκίνησαν να είναι ιδιαίτερα αποτελεσματικές στον εικοστό αιώνα, δημιούργησαν ριζικές αλλαγές στην εκπαίδευση των παιδιών, επηρέασαν βαθύτατα τις παιδαγωγικές στάσεις απέναντι στα παιδιά και βρήκαν ευρείες αντανάκλασεις στην εκπαίδευση των παιδιών προσχολικής ηλικίας και στα σημερινά εκπαιδευτικά περιβάλλοντα.

Κεφάλαιο 2. Ο χώρος του νηπιαγωγείου

2.1 Η έννοια του χώρου του νηπιαγωγείου

Το σχολικό περιβάλλον διαθέτει τόσο εσωτερικό όσο και εξωτερικό χώρο. Ο εξωτερικός χώρος του νηπιαγωγείου είναι συνήθως ένας υπαίθριος χώρος που εκτείνεται σύμφωνα με μία ορισμένη περίφραξη και πρόκειται για ένα περιβάλλον στο οποίο λαμβάνουν χώρα αθλητικές δραστηριότητες και κυριαρχεί το πράσινο (Μάνου & Κάνια, 2019). Επίσης, ο εξωτερικός χώρος εξυπηρετεί και το διάλειμμα. Ο εσωτερικός χώρος του νηπιαγωγείου είναι το κτιστό περιβάλλον εκπαίδευσης του παιδιού, όπου το νήπιο έρχεται σε επαφή με θεωρητικές και πρακτικού τύπου εμπειρίες στην αίθουσα διδασκαλίας και στους κοινόχρηστους χώρους αυτού (Σακελλαρίου & Ρέντζιου, 2014).

Θεωρείται απαραίτητο πριν την λεπτομερή εξέταση του ζητήματος που διερευνάται στην συγκεκριμένη εργασία να αποσαφηνιστεί η έννοια του σχολικού χώρου τόσο του εσωτερικού όσο και του εξωτερικού. Ως χώρος λογίζεται μία έκταση με απεριόριστο χαρακτήρα που εξαρτάται από τις τρεις διαστάσεις των αντικειμένων που βρίσκονται στο πλαίσιο αυτού. Οι διαστάσεις των αντικειμένων σχετίζονται με το μήκος, το πλάτος και το ύψος και αυτά αφορούν και τον χώρο του νηπιαγωγείου (Σακελλαρίου & Ρέντζιου, 2014).

Ο χώρος εξαρτάται τόσο από τα αντικείμενα όσο και από τα άτομα που τυγχάνει να δρουν εντός αυτού και να αναπτύσσουν συγκεκριμένες συμπεριφορές. Τα αντικείμενα που βρίσκονται στον χώρο ενός νηπιαγωγείου πρέπει να είναι τέτοιου είδους, να έχουν συγκεκριμένες διαστάσεις και να προσφέρουν συγκεκριμένες δυνατότητες στους μικρούς μαθητές, προκειμένου να αναπτύξουν την προσωπικότητά τους και να επικοινωνήσουν με τους υπόλοιπους μαθητές. Γενικότερα, ο χώρος αφορά τον περίγυρο των ανθρώπων σε υλικό, κοινωνικό και υποκειμενικό επίπεδο (Γερμανός, 2006 * Μάνου & Κάνια, 2019).

Σύμφωνα με τους Yang και Lijun (2012 όπ. αναφ. Yanjia & Jianhua, 2015) ο χώρος του νηπιαγωγείου αποτελεί ένα εκπαιδευτικό περιβάλλον στο οποίο λαμβάνουν χώρα ποικίλες δραστηριότητες με συγκεκριμένο σκοπό και νόημα. Οι δραστηριότητες αυτές είναι σχεδιασμένες από δασκάλους-εκπαιδευτικούς, προκειμένου να διεγείρουν το ενδιαφέρον των νηπίων και να προωθήσουν την ανάπτυξη του παιδιού σε ψυχολογικό και σωματικό επίπεδο. Η μάθηση είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τον χώρο

του νηπιαγωγείου στο οποίο επιδιώκονται οι δραστηριότητες με εκπαιδευτικό μέσο το παιχνίδι, ώστε το νήπιο να επιλέξει να δραστηριοποιηθεί με αυτόν τον τρόπο, να εξερευνήσει τον χώρο του νηπιαγωγείου, να συνεργαστεί με τους συμμαθητές του και να κατακτήσει με αυτονομία τη γνώση.

2.2 Νομοθετικές διατάξεις & κριτήρια διαμόρφωσης του χώρου του νηπιαγωγείου

Η διαμόρφωση ενός σχολικού χώρου δεν είναι δυνατό να συμβαίνει με αυθαίρετο τρόπο αλλά πρέπει να συντελείται υπό ορισμένα κριτήρια και προϋποθέσεις. Σύμφωνα με το άρθρο 18 του Προεδρικού Διατάγματος υπ' αριθμόν 79/2017 σχετικά με την οργάνωση και τη λειτουργία της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (νηπιαγωγείων και δημοτικών σχολείων) τονίζεται πως για να παρέχεται η ασφάλεια στους μαθητές επιβάλλεται η ύπαρξη θυρών εσόδου και εξόδου και η ευθύνη αυτών έγκειται στη σχολική διεύθυνση. Σύμφωνα με την Υπουργική Διάταξη 13423/ΓΔ4/2021 στο άρθρο 6 τονίζεται, εξίσου, η μέριμνα σχετικά με την ποιότητα των σχολικών χώρων είτε εσωτερικών είτε εξωτερικών. Οι χώροι αυτοί επιβάλλεται να είναι καθαροί, οργανωμένοι και καλώς συντηρημένοι με απώτερο σκοπό την καλλιέργεια της ψυχής τους παιδιού (Τράπεζα Πληροφοριών Νομοθεσίας, 2021).

Με γνώμονα τον Αρ.Πρωτ.Φ.7/111145/Δ1/09-09-2021/ΥΠΑΙΘ για τη λειτουργία των νηπιαγωγείων κατά το έτος 2021-2022 υπήρχαν και συγκεκριμένες οδηγίες διαμόρφωσης των εσωτερικών χώρων βάσει των μέτρων προστασίας ενάντια στην πανδημία του κορωνοϊού. Έτσι, κρίθηκε επιβεβλημένη η απόσταση μεταξύ των θέσεων των μαθητών εντός της τάξης, τηρήθηκε συγκεκριμένος αριθμός μαθητών, ενώ ενθαρρύνθηκε περισσότερο από ποτέ η διδασκαλία σε εξωτερικούς χώρους (Εκπαιδευτική Κλίμακα, 2021).

Ο εξωτερικός χώρος των νηπιαγωγείων είναι ανάγκη να είναι ευρύχωρος, ευχάριστος, ασφαλής και εξοπλισμένος με παιχνίδια. Συνήθως, επιλέγεται η αξιοποίηση της άμμου και των πλαστικών παιχνιδιών, όπως τα φτυάρια, τα επιδαπέδια παιχνίδια (κουτσό), ξύλινες κατασκευές και παγκάκια με κιόσκια, έτσι ώστε σε μη επιτρεπτές καιρικές συνθήκες τα παιδιά να είναι προστατευμένα. Ακόμη, τόσο ο εσωτερικός όσο και

ο εξωτερικός χώρος είναι ανάγκη να πληροί προϋποθέσεις για παιδιά με κινητικές δυσκολίες ή αναπηρίες (Ντολιοπούλου & Κοντογιάννη, 2003).

Στα ελληνικά νηπιαγωγεία οι χώροι είναι συνήθως περιορισμένοι και είναι ανάγκη να αξιοποιούνται ευέλικτες ιδέες. Μία από αυτές είναι οι λεγόμενες «γωνιές», δηλαδή χώροι διαφορετικών ενδιαφερόντων εντός της σχολικής αίθουσας, όπως η γωνιά της βιβλιοθήκης, της συζήτησης, των εικαστικών, της μουσικής, των μαθηματικών, της δραματικής τέχνης. Αυτές οι γωνιές με διαθεματικές δραστηριότητες μπορούν να δημιουργηθούν με τη συμβολή των ίδιων των μαθητών και φυσικά αυτές να αφορούν τα ενδιαφέροντα των παιδιών. Η κάθε γωνιά είναι ανάγκη να εξυπηρετεί τουλάχιστον 4 με 6 παιδιά, ενώ σε μία αίθουσα διδασκαλίας με 20 περίπου μαθητές μπορούν να ενυπάρχουν τουλάχιστον 4 με 5 διαφορετικές γωνιές. Οι γωνιές μπορούν να διαχωρίζονται με χωρίσματα, όπως κιβώτια που αποτελούν και ταυτόχρονα αποθηκευτικούς χώρους (Πανταζής, 2002).

Ο Γερμανός (2010) υποστηρίζει πως η διαμόρφωση των χώρων της προσχολικής αγωγής στηρίζεται σε παιδαγωγικά, ψυχοκοινωνικά και αρχιτεκτονικά κριτήρια. Τα παιδαγωγικά κριτήρια είναι συνυφασμένα με την ακολουθία της διδακτικής μεθόδου που επιλέγεται από την εκπαιδευτική κοινότητα. Ο Γερμανός έδινε ιδιαίτερη αξία στην αξιοποίηση της συνεργατικής μεθόδου μάθησης και την υιοθέτηση διαφόρων μορφών συνεργασίας. Για να μπορέσουν, βέβαια, να λάβουν χώρα οι νέες μορφές διδασκαλίας για τον ίδιο κρίνεται απαραίτητη η δημιουργία των μορφών επικοινωνίας ανάμεσα στο φυσικό και το κοινωνικό περιβάλλον. Οι μορφές επικοινωνίας συσχετίζονται με τις σχέσεις αλληλεπίδρασης που δημιουργούνται τόσο ανάμεσα στα νήπια μεταξύ τους όσο και ανάμεσα στον εκπαιδευτικό και το νήπιο. Τα αρχιτεκτονικά κριτήρια θα πρέπει να απορρέουν από τα παιδαγωγικά και τα ψυχοκοινωνικά, ώστε οι μετατροπές στο χώρο να είναι ιδανικές για την νηπιακή ηλικία, ώστε να αποφεύγονται και οι τραυματισμοί.

Επιπρόσθετα, ο Γερμανός (2010) επικροτεί τη δημιουργία περιοχών (τόπων) στο νηπιαγωγείο ανάλογα με τα γνωστικά αντικείμενα που αναδεικνύει το αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών. Οι περιοχές αυτές είναι δύο και αφορούν μία που θα σχετίζεται με τις ομαδικές και συνεργατικές δραστηριότητες και μία περιοχή που θα αφορά αποκλειστικά την ατομική δράση του νηπίου ή διαφορετικά τη δράση του νηπίου εντός μικρών ομάδων εργασίας. Αξίζει να σημειωθεί πως ο ίδιος έδινε ιδιαίτερη βαρύτητα στον τρόπο που τα έπιπλα είναι τοποθετημένα, αφού διαδραματίζει σημαντικό ρόλο

αυτά να βρίσκονται με τέτοιο τρόπο εντός της σχολικής αίθουσας, ώστε να αλλάζουν διάταξη ανά πάσα στιγμή που χρειαστεί. Επίσης, ο ίδιος επεσήμανε πως ο χώρος του νηπιαγωγείου μέσα και έξω είναι ανάγκη να κρίνεται από καλαισθησία και να είναι όμορφος με ζωντανά χαρούμενα χρώματα προκαλώντας την ελεύθερη έκφραση του παιδιού, άποψη που υποστηρίζεται και από πιο σύγχρονες τάσεις στην οργάνωση του χώρου (Hamayoun, 2021; Skorhammer, 2011).

2.3 Ο ρόλος του εκπαιδευτικού στον χώρο του νηπιαγωγείου

Στον χώρο του νηπιαγωγείου η οργάνωση επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό την ποιότητα της μαθησιακής διαδικασίας και της προσαρμογής των νηπίων στο σχολικό τους περιβάλλον, διότι πρόκειται για ένα περιβάλλον στο οποίο το νήπιο πέρα από τις παιγνιώδεις δραστηριότητες και τη μάθηση θα ξεκουραστεί ή θα γευματίσει. Αυτό το γεγονός δημιουργεί στους εκπαιδευτικούς την επιτακτική ανάγκη να διαθέτουν γνώσεις και δεξιότητες, οι οποίες θα τους προσφέρουν την ευκαιρία να διαμορφώσουν κατάλληλα τον χώρο του νηπιαγωγείου, ώστε να εξυπηρετεί όλες τις ανάγκες του μικρού παιδιού (Τσαλαγιώργου & Αυγητίδου, 2017).

Ένας από τους τρόπους που μπορεί ο/η κάθε νηπιαγωγός να χρησιμοποιήσει για να διαμορφώσει τις κατάλληλες συνθήκες στο νηπιαγωγείο προωθώντας την προσαρμογή του νηπίου είναι από την αρχή της σχολικής χρονιάς να δημιουργήσει έναν ελκυστικό και ευχάριστο χώρο μάθησης (Yalçin et al., 2017). Ο/Η νηπιαγωγός χρειάζεται να φροντίσει για την εξοικείωση των νηπίων με το νέο περιβάλλον ξεναγώντας τους σε κάθε γωνιά μάθησης και σε κάθε χώρο ή οργανώνοντας παιχνίδια με θέμα την εύρεση αντικειμένων εντός της αίθουσας διδασκαλίας. Η γνωριμία των νηπίων με όσους εργάζονται εντός του σχολικού χώρου ευνοεί την προσαρμογή τους και τους κάνει να νιώθουν ασφάλεια (Οδηγός Εκπαιδευτικού, 2011). Σημαντικό είναι να σημειωθεί πως πρέπει να υπάρχουν οι κατάλληλες προϋποθέσεις, ώστε ο χώρος να προσφέρεται για την ανάπτυξη των παιδαγωγικών και ψυχοκοινωνικών συνιστωσών της συνεργατικής μεθόδου. Πρέπει με άλλα λόγια να υπάρχει η κατάλληλη υλικοτεχνική υποδομή. Έτσι, πρέπει να πραγματοποιηθούν αλλαγές στην οργάνωση του χώρου, που θα ευνοούν την ανάπτυξη του διαλόγου μεταξύ εκπαιδευτικού και μαθητών, την προώθηση της επικοινωνίας, τη στήριξη της συνεργασίας και των αλληλεπιδράσεων.

Ο/Η νηπιαγωγός χρειάζεται να διαθέτει πέρα από τα παραπάνω και έναν πιο παρατηρητικό ρόλο όσον αφορά τη σχέση του παιδιού με τον χώρο. Σε περιπτώσεις που το παιδί αρνείται να αποχωριστεί τους γονείς του η παραμονή ενός οικείου προσώπου του νηπίου στον χώρο αυτόν με σταδιακή απομάκρυνση θα βελτιώσει τις χωρικές και προσαρμοστικές δεξιότητες του παιδιού. Επιπλέον, ο/η νηπιαγωγός πρέπει να είναι σε θέση να κρίνει εάν αρνητικές συμπεριφορές του παιδιού εκδηλώνονται μόνο στον χώρο του νηπιαγωγείου ή και στον χώρο του σπιτιού για παράδειγμα μέσα από την επικοινωνία του με τους γονείς. Αν το παιδί φέρεται διστακτικά ή με φόβο, ίσως κάτι στον χώρο του νηπιαγωγείου να του προκαλεί αυτή τη δυσφορία και εκεί να είναι ανάγκη ο χώρος να αναδιαμορφωθεί (Οδηγός Εκπαιδευτικού, 2011).

Για να υλοποιηθούν, όμως, αυτές οι πρακτικές πρέπει ο/η εκπαιδευτικός να πιστεύει στις πρακτικές αυτές και στα θετικά τους αποτελέσματα. Οι πεποιθήσεις και οι θεωρίες των δασκάλων (με άλλα λόγια η παιδαγωγική τους φιλοσοφία) χρησιμεύουν ως «φίλτρο» μέσω του οποίου οι δάσκαλοι εξετάζουν τις εμπειρίες τους στην τάξη, τις ερμηνεύουν και προσαρμόζουν τις επόμενες πρακτικές τους στην τάξη. Αν και συνήθως πιστεύεται ότι οι πεποιθήσεις των δασκάλων μπορεί να σχετίζονται με τις αλληλεπιδράσεις τους με τα παιδιά, τα μέχρι σήμερα στοιχεία είναι ασαφή (Wilcox-Herzog, 2002).

Τέλος, σημαντικό είναι να σημειωθεί πως απαραίτητος είναι ο ρόλος των παιδιών στη διαμόρφωση του χώρου. Πιο συγκεκριμένα, η Χωρική Δημοκρατική Παιδαγωγική απορρίπτει τον ντετερμινισμό σχετικά με τη χρήση της τάξης ως χώρο και απαιτεί τη συμμετοχή των χρηστών. Ξεκινώντας με έναν κενό χώρο που βρίσκεται δίπλα στους υπάρχοντες χώρους της τάξης, η Χωρική Δημοκρατική Παιδαγωγική, υποστηρίζει ότι οι χρήστες σχεδιάζουν και δημιουργούν χώρους για τον εαυτό τους. Ενσαρκώνει την αντίληψη ότι οι κενοί χώροι μπορούν να αναπτύξουν νόημα μέσω των αλληλεπιδράσεων μεταξύ των μαθητών και του περιβάλλοντος. Με αυτόν τον τρόπο, υποστηρίζεται μια συμμετοχική και δημοκρατική προσέγγιση στη ζωή και τη μάθηση. Επιτρέποντας στα παιδιά να σχεδιάσουν και να συν-δημιουργήσουν τους χώρους της τάξης τους, επιδιώκεται να τοποθετήσει τα παιδιά ως μέρος μιας δημοκρατικής κοινότητας στην τάξη μέσω της κατασκευής του χώρου. Η υποστήριξη των παιδιών στην κατασκευή του χώρου τους αντηχεί με μια γνωσιολογική κατασκευή γνώσης που αναδύεται καθώς

συμμετέχουμε στον κόσμο, με τη γνώση να υπάρχει μόνο στο πλαίσιο αυτών των συμμετοχικών δράσεων (Clement, 2019).

Κεφάλαιο 3. Μεθοδολογία συστηματικής ανασκόπησης

Σκοπός της παρούσας συστηματικής βιβλιογραφικής ανασκόπησης είναι η μελέτη των παρακάτω ερευνητικών ερωτημάτων:

- 1) Ποιες οι διαφορές και οι ομοιότητες στις θεωρίες των Montessori, Waldorf και Reggio Emilia ως προς τη διαμόρφωση του χώρου στο νηπιαγωγείο (παιδιά 4-6 χρόνων);
- 2) Με ποιόν τρόπο η εξωτερική διαμόρφωση του χώρου του νηπιαγωγείου συντελεί στην ανάπτυξη δεξιοτήτων στο νήπιο;
- 3) Με ποιόν τρόπο η εσωτερική διαμόρφωση του χώρου του νηπιαγωγείου συντελεί στην ανάπτυξη δεξιοτήτων στο νήπιο;

Για να απαντηθούν τα παραπάνω ερωτήματα χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος PRISMA 2020 (Sohrabi et al., 2021), η οποία είναι η πλέον διαδεδομένη μέθοδος για συστηματικές βιβλιογραφικές ανασκοπήσεις και μετα-αναλύσεις. Οι λέξεις κλειδιά που χρησιμοποιήθηκαν για να εντοπιστούν κατάλληλες πηγές σύμφωνα με τα ερωτήματα που τέθηκαν, ήταν: διαμόρφωση χώρου, νηπιαγωγείο, ανάπτυξη νηπίου, space design, kindergarten, infant development, preschoolers, Montessori, Mallaguzzi, Steiner. Πιο συγκεκριμένα, οι φράσεις που χρησιμοποιήθηκαν για τη διερεύνηση της βιβλιογραφίας ήταν: “comparison Montessori, Mallaguzzi, Steiner”, “kindergarten outdoor space and infant development”, “kindergarten outdoor space and preschoolers development” “kindergarten space design and infant development”, “kindergarten space design and preschoolers development”.

Μετά από αυτή την αναζήτηση βρέθηκαν 58 άρθρα, 8 βιβλία, 3 πρακτικά συνεδρίων, 1 πτυχιακή εργασία και 2 διδακτορικές διατριβές. Όλα τα άρθρα είναι δημοσιευμένα σε επιστημονικά περιοδικά με κριτές. Τα κριτήρια ένταξης των ερευνών στην μελέτη ήταν η συνάφεια με τα ερευνητικά ερωτήματα και τις υποενοότητες της εργασίας. Έτσι, μετά την ανάγνωση και μελέτη της περίληψης των ερευνών απορρίφθηκαν 31 άρθρα, διότι δεν απαντούσαν σε κάποιο από τα ερευνητικά

ερωτήματα της μελέτης. Κανένα βιβλίο, πρακτικό συνεδρίου, πτυχιακή ή διατριβή δεν απορρίφθηκε. Έτσι, στα πλαίσια της συστηματικής βιβλιογραφικής ανασκόπησης μελετήθηκαν 27 άρθρα, 8 βιβλία, 3 πρακτικά επιστημονικών συνεδρίων, 1 πτυχιακή εργασία και 2 διδακτορικές διατριβές.

Κεφάλαιο 4. Σύγχρονες θεωρίες διαμόρφωσης του χώρου του νηπιαγωγείου

Αντικείμενο της παρούσας ενότητας είναι το πρώτο ερώτημα της παρούσας εργασίας, δηλαδή η μελέτη των θεωριών Montessori, Waldorf και Reggio Emilia, αλλά και η σύγκρισή τους. Για τον σκοπό αυτό αρχικά αναλύεται κάθε θεωρία ξεχωριστά.

4.1 Η θεωρία της Maria Montessori

Η Maria Montessori (1870-1952) γεννήθηκε στην Ιταλία και ασχολήθηκε εκτενώς με τον χώρο της Παιδαγωγικής συμβάλλοντας καθοριστικά στη διαμόρφωση της σύγχρονης παιδαγωγικής σκέψης ως μία αληθινή υποστηρικτής του κινήματος της «Νέας Αγωγής». Το ενδιαφέρον της Montessori είχε στραφεί ιδιαίτερα στα άτομα που παρουσίαζαν ανωμαλίες ψυχασθενικής φύσεως και πίστευε πως η θεραπεία αυτών των ατόμων είναι ένα ζήτημα τόσο ιατρικό όσο και παιδαγωγικό. Προσέγγισε την εκπαίδευση του παιδιού ως επιστήμονας μέσω της παρατήρησης της συμπεριφοράς των παιδιών (Kramer, 2017).

Ειδικότερα, η έρευνα και οι μέθοδοι της επέφεραν την αναδιαμόρφωση και την ανανέωση που αναζητούνταν στα εκπαιδευτικά συστήματα, ενώ ήταν επηρεασμένη από τις ιδέες του Rousseau. Η ίδια θεωρούσε πως είναι απαραίτητο να δοθεί η πρόπουσα ελευθερία στα παιδιά, ώστε να αναπτυχθούν όσο το δυνατόν περισσότερο και γρηγορότερα με γνώμονα όσα προστάζει η φύση. Η βασική ιδέα πίσω από το εκπαιδευτικό έργο της Montessori ήταν να δημιουργηθεί το κατάλληλο περιβάλλον που θα παρέχει στα παιδιά μία διμερή δυνατότητα, δηλαδή το να ζουν και να μαθαίνουν παράλληλα. Η μοντεσσοριανή μέθοδος αφορά ένα σύστημα αγωγής που θέτει γερά θεμέλια ήδη ως μέσο παιδαγωγικής από τους γονείς και έπειτα από τους δασκάλους (Δανάσσης-Αφεντάκης, 2016 · Kramer, 2017).

Η Montessori υποστήριζε ότι τα όρια στα παιδιά τίθενται από τους ενήλικες είτε γονείς είτε εκπαιδευτικούς από εκεί και πέρα, όμως δίνεται ο κατάλληλος χρόνος και χώρος, ώστε το παιδί να νιώσει ελεύθερο και να εξελιχθεί αυτόβουλα. Το παιδαγωγικό πλαίσιο της μοντεσσοριανής παιδαγωγικής μεθόδου χαρακτηρίζεται από τρία βασικά στοιχεία που αφορούν την ελεύθερη εργασία, το περιβάλλον μάθησης και τα υλικά. Τα παιδιά θα εμπλακούν σε δημιουργικές δραστηριότητες που απορρέουν από την πραγματική ζωή, όπως την κηπουρική, θα έρθουν σε επαφή με μορφές τέχνης, όπως τη μουσική και γενικότερα θα δράσουν εντός χειρωνακτικών εργασιών που έχουν μορφωτική αξία, προκειμένου να εξοικειωθούν με το περιβάλλον στο οποίο δρουν, να κοινωνικοποιηθούν και να κινηθούν στον χώρο κατακτώντας αυτόνομα τη γνώση. Η μορφή των υλικών που χρησιμοποιούνται πρέπει να είναι τέτοια, ώστε να μην προκληθούν τραυματισμοί, ενώ η ίδια υποδεικνύει πως και τα έπιπλα του χώρου πρέπει να είναι αβλαβή και όχι ογκώδη σε σχέση με τη σωματική ανάπτυξη των παιδιών (Δανάσσης-Αφεντάκης, 2016).

Με γνώμονα το παιδαγωγικό πλαίσιο της θεωρίας της Montessori δίνεται έμφαση στη διαμόρφωση του χώρου του νηπιαγωγείου ή αλλιώς την αρχιτεκτονική του. Έθεσε κριτήρια σχεδιασμού των σχολικών κτιρίων, ώστε τα παιδιά να μπορούν να εξερευνούν, να πειραματίζονται, να παρατηρούν και να μαθαίνουν. Αντί για το ορθογώνιο σχήμα των σχολικών αιθουσών, πρότεινε το σχεδιασμό ενός αρθρωτού χώρου οργανωμένου σε μικρές ομάδες με διαφορετικά γνωστικά αντικείμενα. Αυτός ο σχεδιασμός επιτρέπει στους μαθητές να βλέπουν τις κινήσεις των άλλων, ενώ με ευκολία ο/η εκπαιδευτικός να τους ελέγχει. Οι διάδρομοι συνδέουν τις τάξεις και τις σχολικές μονάδες μεταξύ τους και δίνουν τη δυνατότητα για περπάτημα, ανάπαυση, μελέτη και κοινωνικοποίηση σχεδιασμένοι ανάλογα με τα θέλω των μαθητών. Ο συσχετισμός του εσωτερικού με τον εξωτερικό χώρο του σχολείου είναι προφανής. Ο εξωτερικός υπαίθριος χώρος είναι ένας χώρος ανοιχτής μάθησης, καθώς το παιδί μαθαίνει μέσω της παρατήρησης του εξωτερικού περιβάλλοντος. Δίνεται επίσης χώρος για καλύτερη κοινωνικοποίηση και αλληλεπίδραση (Al et al., 2012).

Επιπλέον, αξίζει να σημειωθεί πως η βασική αρχή κατασκευής σχολείων και διαμόρφωσης χώρου αυτών της Montessori ήταν η κατασκευή ενός διδακτηρίου και φυσικά ο εξοπλισμός να βασίζεται στα μέτρα των παιδιών. Ο γιγαντισμός των αντικειμένων δεν ενδείκνυται στα πρότυπα μοντεσσοριανά νηπιαγωγεία, διότι μπορεί να

ενοχλήσουν ψυχολογικά το παιδί και να το τρομάξουν, καθώς το ζητούμενο είναι να νιώθει οικεία στο σχολικό περιβάλλον που βρίσκεται. Η αρχιτεκτονική βασίζεται στην ευελιξία που προσφέρει το σύγχρονο σχολείο και κατά την Montessori είναι επιτρεπτό το σχολικό περιβάλλον να θυμίζει το οικογενειακό. Η διακόσμηση του χώρου μπορεί να αξιοποιηθεί στο πλαίσιο των μαθημάτων και είναι ανάγκη να διακατέχεται από αισθητική και χρώματα. Στη δεκαετία του '70 συνηθιζόταν να υπάρχει ένας βοηθητικός χώρος ή και παραπάνω, ώστε να μπορεί ο κάθε μαθητής να απομονώνεται σε περιπτώσεις έντονων αρνητικών συμπεριφορών. Συνεπώς, τα βασικά χαρακτηριστικά διαμόρφωσης των χώρων του νηπιαγωγείου βάσει της Montessori αφορούν τη λιτή διακόσμηση, τη κυριαρχία των χρωμάτων και των σχημάτων, τις διαφορετικές υφές στα υλικά και την καταλληλότητά τους, το γενικότερο σχεδιασμό βάσει της κλίμακας των παιδιών, την οργάνωση των αντικειμένων και των παιχνιδιών και τη διαμόρφωση θεματικών γωνιών (Al et al., 2012; Mesmin, 1978).

Η Montessori έθεσε κάποιους βασικούς κανόνες στη διαμόρφωση του νηπιαγωγείου και κατόρθωσε να γίνουν ριζικές αλλαγές στους παιδαγωγικούς χώρους των μικρών παιδιών. Σήμερα, στο σύγχρονο νηπιαγωγείο, έχουν γίνει ακόμα περισσότερες αλλαγές και πλέον η παρουσία της διαθεματικής προσέγγισης στη μάθηση είναι διάχυτη. Στο σύγχρονο νηπιαγωγείο επιδιώκεται ο μαθητής να έρθει σε επαφή με πολλά γνωστικά αντικείμενα συνδυαστικά με άλλα, προκειμένου να λάβει περισσότερα ερεθίσματα που θα του δώσουν το έναυσμα της αυτενέργειας. Στο σύγχρονο νηπιαγωγείο επιδιώκεται ο μαθητής να έρθει σε επαφή με τη μουσική, με τη τέχνη, με το θέατρο, κάτι που επιδιώκεται και από τη μοντεσσοριανή παιδαγωγική μέθοδο αλλά με διαφορετικό τρόπο. Και εκεί το ζητούμενο ήταν το παιδί να έρθει σε επαφή για παράδειγμα με τις φυσικές επιστήμες, τα μαθηματικά, τη ζωολογία αλλά σε συγκεκριμένα όρια που έθετε ο εκπαιδευτικός. Σήμερα η ενεργός συμμετοχή του παιδιού παίζει καθοριστικό ρόλο και ο εκπαιδευτικός έχει πιο πολύ συντονιστικό ρόλο. Παρόλες τις αλλαγές, το Ελληνικό νηπιαγωγείο επηρεάστηκε σημαντικά από τη Μοντεσσοριανή φιλοσοφία, για παράδειγμα ακόμα και σήμερα υπάρχουν θεματικές γωνιές στα νηπιαγωγεία (Οδηγός Εκπαιδευτικού, 2011).

4.2 Σχολικά περιβάλλοντα βάσει της θεωρίας της Montessori

Στην ενότητα αυτή θα συζητηθούν μερικά παραδείγματα σχολικών χώρων, οι οποίοι έχουν διαμορφωθεί με γνώμονα τα όσα πρεσβεύει η θεωρητική προσέγγιση και το παιδαγωγικό πλαίσιο της Maria Montessori. Αρκετά σχολικά περιβάλλοντα έχουν αξιοποιήσει τις πεποιθήσεις της και τις έχουν μεταβάλλει σε τέτοιο βαθμό που να εξυπηρετεί κάθε φορά τις ανάγκες των μαθητών (Al et al., 2012).

Ένα από τα σχολικά περιβάλλοντα που κτίστηκε το 1960-1966 από τον Herman Hertzberger είναι το λεγόμενο «Delft Montessori School» στην Ολλανδία. Το συγκεκριμένο σχολείο έχει εμβαδόν 1.700 τετραγωνικά μέτρα, διαθέτει έναν όροφο και εντός του κτιρίου υπάρχει και προσχολική τάξη. Η διαμόρφωση των χώρων συνάδει με τη θεωρία της Montessori, καθώς υπάρχουν διάδρομοι, όπου οι μαθητές μπορούν να αναπτύξουν ατομικές και ομαδικές δραστηριότητες, ενώ το σχήμα των αιθουσών διδασκαλίας είναι αρθρωτό και σχηματίζει το αγγλικό γράμμα L και δεν ακολουθεί το ορθογώνιο σχήμα που καταρρίφθηκε μέσα από τη θεωρία της Montessori. Χαρακτηριστικό του σχολείου αυτού είναι πως υπάρχουν ειδικοί χώροι προβολής των επιτευγμάτων και έργων των παιδιών (Al et al., 2012).

Επιπλέον, πρότυπο μοντεσσοριανού σχολείου αποτελεί και το «Fayetteville Montessori School», το οποίο παρουσιάζει διαφορετικά χαρακτηριστικά από το παραπάνω αλλά συμφωνεί με τη θεωρία της Montessori. Το συγκεκριμένο σχολείο έχει τριγωνική κάτοψη και ένα από τα χαρακτηριστικά του είναι πως διαθέτει καντίνα στον καταπράσινο ανοιχτό χώρο που διαθέτει. Το σχολείο έχει αξιοποιήσει το φυσικό φως τόσο στους εσωτερικούς όσο και στους εξωτερικούς χώρους, ενώ οι χώροι είναι έτσι διαμορφωμένοι, ώστε να επιτρέπεται και η γονική εμπλοκή στη μαθησιακή και εκπαιδευτική διαδικασία. Κάθε τάξη διαθέτει το δικό της νεροχύτη και οι αίθουσες διδασκαλίας που βρίσκονται στο ισόγειο τμήμα του κτιρίου διαθέτουν οπωσδήποτε εξωτερικό χώρο με κήπο, ώστε τα παιδιά να μην υστερούν στη συμβολή του υπαίθριου χώρου σε σχέση με εκείνα που φοιτούν σε αίθουσες διδασκαλίας μεγαλύτερων ορόφων. Στο συγκεκριμένο σχολείο έχει δοθεί και έμφαση στη μυρωδιά, την οργάνωση του χώρου και στις υφές των υλικών, όπως έχει υπογραμμίσει η Montessori (İslamoğlu, 2018).

Στην Ελλάδα έχουν δημιουργηθεί και μοντεσσοριανά σχολεία πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, όμως τα περισσότερα εξ' αυτών είναι ιδιωτικά και όχι δημόσια. Ένα σχολείο προσχολικής αγωγής που υπάρχει βρίσκεται στη Θεσσαλονίκη και

πιο συγκεκριμένα στο Πουρνάρι Πυλαίας. Το όνομα αυτού του σχολείου είναι «Μοντεσσοριανή Αγωγή» και η διαμόρφωση του χώρου σχετίζεται με όσα έχουν παρουσιαστεί παραπάνω. Ειδικότερα, οι εγκαταστάσεις αυτού του σχολείου βρίσκονται σε μία καταπράσινη έκταση τεσσάρων στρεμμάτων και το κτίριο είναι μακριά από τον θόρυβο της πόλης. Ο λόγος βρίσκεται στην ιδέα της Montessori τα παιδιά να είναι κοντά στους ήχους και της μυρωδιές της φύσης. Τόσο ο εσωτερικός όσο και ο εξωτερικός χώρος αποτελείται από κυψέλες δημιουργίας, όπως είναι η δανειστική βιβλιοθήκη, και όχι από χώρους όπου ο/η νηπιαγωγός απλά διδάσκει. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η δημιουργία ενός πάρκου κυκλοφοριακής αγωγής στον εξωτερικό χώρο του σχολείου. Το πάρκο αυτό περιλαμβάνει δρόμους, πεζοδρόμια, διαβάσεις, οριζόντια και κάθετη σήμανση, καθώς και χώρο πάρκινγκ για τα ποδήλατα και τα αυτοκινητάκια. Στον εξωτερικό χώρο τα παιδιά δημιουργούν μικρούς λαχανόκηπους (βλέπε εικόνα 3.1) και φροντίζουν ζωάκια που βρίσκονται σε μικρά σπιτάκια. Ενδεικτικά, εσωτερικοί χώροι μάθησης αποτελούν το χημείο, αίθουσα μπαλέτου και η δανειστική βιβλιοθήκη, όπως φαίνεται στην εικόνα 3.2 (Μοντεσσοριανή Αγωγή, 2019).

Εικόνα 4. 1. Λαχανόκηπος σύμφωνα με το πρότυπο Montessori (Healthy Beginnings Montessori, 2016).

Εικόνα 4. 2. Δανειστική βιβλιοθήκη Montessori (Living Montessori Education Community, 2022).

4.3 Η θεωρία του Loris Malaguzzi

Ο Loris Malaguzzi (1920-1994) ήταν εκπαιδευτικός της πρώιμης παιδικής ηλικίας και είναι γνωστός για την ίδρυση της εκπαιδευτικής φιλοσοφίας γνωστής ως Reggio Emilia, καθώς έχει πάρει το όνομα από τη ομώνυμη πόλη της Ιταλίας. Η δράση του ήταν καθοριστική, καθώς δημιουργήθηκε ένα μεγάλο δίκτυο τόσο ιδιωτικών όσο και δημοσίων νηπιαγωγείων. Η εκπαιδευτική του δράση ξεκίνησε από το τέλος του Β' Παγκόσμιου Πολέμου, όπου ο ίδιος μαζί με άλλες γυναίκες κατάφερε να διασώσει πλήθος υλικών και να φτιάξει ένα νηπιαγωγείο στο οποίο θα μπορούσαν να δοθούν ίσες ευκαιρίες μάθησης στα παιδιά. Η δημιουργία του νηπιαγωγείου αυτού χρηματοδοτήθηκε από την πώληση εννέα αλόγων, ενός γερμανικού ταγκ και δύο στρατιωτικών φορτηγών, τα οποία κατά την αποχώρηση του γερμανικού στρατού παρέμειναν πίσω. Ο ίδιος δεν κατείχε διδακτική εμπειρία, παρόλα αυτά κλήθηκε να διδάξει στο νηπιαγωγείο και κάπως έτσι ξεκίνησε η δράση του, αφού ολοκλήρωσε τις σπουδές του ως εκπαιδευτικός ψυχολόγος και βραβεύτηκε πολλές φορές (Navarro-Cruz & Luschei, 2018).

Οι βασικές πεποιθήσεις του Malaguzzi ήταν και εκείνες που του έδωσαν το βήμα να δημιουργήσει το εκπαιδευτικό πρόγραμμα Reggio Emilia. Εκείνες οι θεωρητικές προσεγγίσεις που διαμόρφωσαν κατά πολύ τις ιδέες του ήταν του John Dewey, του Erik Erikson, του Jean Piaget, του Lev Vygotsky και της Barbara Biber. Η κάθε θεωρητική προσέγγιση των παραπάνω δεν την ενστερνιζόταν άμεσα ο Malaguzzi και γι' αυτό άφησε

και ένα διαφορετικό αντίκτυπο στα εκπαιδευτικά δρώμενα μέσα από τη δική του γνώση και τις εμπειρίες του. Για τον Malaguzzi τα παιδιά δεν διαφέρουν μεταξύ τους και τα κοινά που παρουσιάζονται σε αυτά είναι και εκείνα που διαμορφώνουν και το εκπαιδευτικό του πρόγραμμα. Ως επί των πλείστων, ο Malaguzzi πίστευε πολύ στη θετική εικόνα του παιδιού και στην εύρεση των τρόπων, ώστε αυτό να επιτευχθεί. Ακόμη, έτρεφε την πεποίθηση, η οποία προκύπτει και από τους θεωρητικούς που επηρεάστηκε, πως το παιδί μπορεί να μάθει μέσω της ενεργητικότητάς του και της συμμετοχής του σε δραστηριότητες που επικροτούν την αυτονομία του, ενώ βασικό θεμέλιο της θεωρίας του Reggio Emilia ήταν το παιχνίδι, το οποίο και θεωρούσε σημαντικό μέρος τόσο της μαθησιακής διαδικασίας όσο και της πρώιμης ανάπτυξης (Malaguzzi, 1998).

Ο Malaguzzi έχει προβάλλει και μία εκτενή θεωρητική προσέγγιση σχετικά με τη διαμόρφωση των σχολικών χώρων. Η θεωρητική του προσέγγιση αυτή προκύπτει ως απόρροια των πιστεύω του, καθώς ο ίδιος θεωρούσε πως ο τρόπος οργάνωσης του χώρου είναι και εκείνος που δίνει τα κατάλληλα ερεθίσματα, ώστε το παιδί να μάθει και να αναπτυχθεί. Γι' αυτόν τον λόγο, προέβη σε έναν ορθό παραλληλισμό με τους πάγκους της αγοράς. Ο ίδιος παρομοίαζε τις δραστηριότητες και τον χώρο του νηπιαγωγείου, έτσι, καθώς ήθελε να δείξει την ουσία της αυτενεργούς μάθησης και της ανακάλυψης της γνώσης σαν κάποιον που ψάχνει σε έναν πάγκο αγοράς ένα εμπόρευμα. Επιπρόσθετα, ο Malaguzzi έδινε ιδιαίτερη αξία στην ποιότητα του χώρου, ο οποίος προκαλεί εντυπώσεις. Χαρακτηριστικά έλεγε πως οι τοίχοι των νηπιαγωγείων μας μιλούν και περιγράφουν. Οι τοίχοι χρησιμοποιούνται ως χώροι για προσωρινές και μόνιμες εκθέσεις αυτών στα οποία τα παιδιά και οι ενήλικοι δίνουν ζωή (Malaguzzi, 1998).

Ακόμη, είναι αναγκαίο να αναφερθεί πως ο Malaguzzi έδινε μεγάλη αξία στη σχέση του χώρου και του χρόνου. Η οργάνωση του χώρου εξαρτάται και καθορίζεται βάσει τις ανάγκες των ίδιων των παιδιών, ενώ ο χρόνος είναι εκείνος που θα επιτρέψει την αξιοποίηση του χώρου και θα προσφέρει τα κατάλληλα ερεθίσματα με γνώμονα τον χρόνο. Δεν μπορεί να παραβλέψει κανείς πως ο Malaguzzi θεωρούσε πως ο ίδιος ο χώρος έχει την «υποχρέωση» να μεταδίδει διδακτικά μηνύματα, με άλλα λόγια να διδάσκει. Γι' αυτόν τον λόγο, ο χώρος ενός του σχολικού περιβάλλοντος καλείται σε αυτή τη θεωρία ως ο «τρίτος εκπαιδευτικός» (Malaguzzi, 1998, σελ. 433). Ο τρίτος εκπαιδευτικός-χώρος σε καμία περίπτωση κατά τον Malaguzzi δεν ενδείκνυται να διαθέτει την ίδια μορφή. Κάθε νηπιαγωγείο πρέπει να έχει τη δική του ταυτότητα και να

υφίσταται συνεχώς αλλαγές, ώστε να καταφέρνει να παραμένει σύγχρονο και όχι μονότονο. Αποκαλείται ως τρίτος εκπαιδευτικός ο χώρος των νηπιαγωγείων, γιατί διαθέτει τη δύναμη να πυροδοτεί κάθε είδους κοινωνική, συναισθηματική και γνωστική ανάπτυξη (Malaguzzi, 1998).

4.4 Η διάταξη των χώρων των νηπιαγωγείων Reggio Emilia

Το Reggio Emilia αφορά μία διδακτική φιλοσοφία σχετικά με την προσέγγιση της διδασκαλίας των παιδιών της προσχολικής ηλικίας, όπου οι εκπαιδευτικοί μέσω της παρατήρησης καθοδηγούν τους μαθητές στην κατάκτηση της γνώσης μέσω της χρήσης κατάλληλων αναπτυξιακά τρόπων. Ένας από τους τρόπους που συμβαίνει η μάθηση στα νηπιαγωγεία Reggio Emilia στην Ιταλία είναι ο συνδυασμός τριών παιδαγωγών, δηλαδή του δασκάλου, του μαθητή και του περιβάλλοντος. Όπως αναφέρθηκε στην προηγούμενη ενότητα ο τρίτος παιδαγωγός σχετίζεται με τον χώρο διδασκαλίας του παιδιού και είναι αναγκαίο να «μιλάει» στα παιδιά προκαλώντας αλληλεπιδράσεις. Μία πρακτική που ακολουθείται στον χώρο των νηπιαγωγείων Reggio Emilia είναι η τοποθέτηση καθρεφτών γύρω στην τάξη που να εξυπηρετεί τα παιδιά να έρχονται σε επαφή με τον εαυτό τους και παράλληλα να εξερευνούν ό,τι συμβαίνει γύρω τους (Strong-Wilson & Elis, 2014).

Πιο συγκεκριμένα, σχετικά με τη διάταξη και τη διαμόρφωση των χώρων των νηπιαγωγείων Reggio Emilia αξίζει να σημειωθεί πως το σχολικό αυτό περιβάλλον στοχεύει στην προώθηση της κινητοποίησης και της εξερεύνησης των παιδιών. Τα νηπιαγωγεία αυτά αποτελούνται από μία αίθουσα υποδοχής, έναν κεντρικό χώρο και διάφορες αίθουσες διδασκαλίας που όλες έχουν πρόσβαση στον κεντρικό χώρο. Σε κάθε αίθουσα διδασκαλίας υπάρχει ένα μίνι ατελιέ, ενώ μέσα στον εσωτερικό χώρο του νηπιαγωγείου βρίσκεται μία αίθουσα μουσικής, μία αίθουσα παιχνιδιών, η κουζίνα, η τραπεζαρία, μία αίθουσα αρχείου, μία συναντήσεων και οι τουαλέτες (Edwards et al., 2010).

Στον κεντρικό χώρο των νηπιαγωγείων μπορεί κανείς να εντοπίσει γωνιές που αφορούν το συμβολικό παιχνίδι, το κουκλοθέατρο, το πιάνο ή τα οικοδομικά υλικά, μπορεί να υπάρχει ενυδρείο ή τραπέζι πίνγκ-πόνγκ. Οι χώροι που υπάρχουν και στο σπίτι των παιδιών, όπως η κουζίνα είναι οργανωμένες με τέτοιο τρόπο που να θυμίζουν το οικογενειακό περιβάλλον, ενώ τα υλικά και τα έπιπλα που χρησιμοποιούνται είναι

οργανωμένα και προσφέρουν ασφάλεια. Δίπλα σε κάθε αίθουσα υπάρχουν εργαστήρια, όπου τα παιδιά αφήνουν ελεύθερη τη δημιουργική τους σκέψη (Ζανταρίδου, 2005).

Στον εξωτερικό χώρο των νηπιαγωγείων Reggio Emilia υπάρχει μία εξωτερική αυλή. Σε μεγάλα αστικά κέντρα, η αλήθεια είναι πως η αξιοποίηση της αυλής και του κήπου δεν είναι εύκολη αλλά η παιδαγωγική αξία του υπαίθριου χώρου είναι τέτοια που σε κάθε νηπιαγωγείο επιδιώκεται η αξιοποίηση τους με διαμορφωμένο τρόπο, όπως την επίσκεψη σε κάποιο μουσείο, σε πάρκα, δασάκια ή πλατείες. Η ύπαρξη ενός ξύλινου σπιτιού στην εξωτερική αυλή τις βροχερές μέρες αξιοποιείται κάλλιστα (Edwards et al., 2010). Συνήθως, στον εξωτερικό χώρο υπάρχουν δέντρα, φυτά και μονόζυγα, ώστε τα παιδιά να μπορούν να σκαρφαλώνουν ή να πραγματοποιούν μεγάλες κατασκευές (Ζανταρίδου, 2005).

Όσον αφορά την αρχιτεκτονική των νηπιαγωγείων εκεί σπουδαίο ρόλο κατέχουν οι παιδαγωγοί και οι γονείς. Ο εσωτερικός χώρος είναι πλούσιος σε ζωντανά χρώματα και τριγύρω υπάρχουν μεγάλα παράθυρα, όπου διαπερνά το φυσικό φως του ηλίου. Εκείνο το στοιχείο που, φυσικά, ξεχωρίζει στα νηπιαγωγεία Reggio Emilia είναι το γεγονός ότι οι αίθουσες διδασκαλίας διαχωρίζονται μεταξύ τους με γυάλινους τοίχους. Η σκοπιμότητα αυτών αφορά την επικοινωνία με τους μαθητές και τους δασκάλους των διπλανών αιθουσών, προσφέροντας ελευθερία, αλληλεπίδραση και ανάπτυξη παιχνιδιού. Ακόμη, το δάπεδο στο εσωτερικό των νηπιαγωγείων καλύπτεται από μοκέτες και χαλιά, έτσι ώστε το κάθε παιδί να μπορεί ανά πάσα στιγμή να καθίσει και να παίξει (Edwards et al., 2010).

4.5 Η θεωρία των νηπιαγωγείων Waldorf

Ο Rudolf Steiner (1861-1925) είναι ένας Αυστριακός επιστήμονας και στοχαστής, ο οποίος καθιέρωσε την θεωρία της εκπαίδευσης Steiner ή Waldorf και μέσω αυτής κατάφερε να τεκμηριώσει την αξία της διαμόρφωσης των σχολικών χώρων, προκειμένου αυτοί να συντελούν στη γνωστική, κοινωνική και συναισθηματική ανάπτυξη των παιδιών. Η βασική ιδέα της φιλοσοφίας του Steiner είναι πως ο άνθρωπος χαρακτηρίζεται ως ένα ον με τριπλό χαρακτήρα που συνδυάζει το πνεύμα, τη ψυχή και το σώμα. Τα τελευταία τρία κατά τον Steiner ξεδιπλώνονται σε τρία αναπτυξιακά στάδια, δηλαδή την πρώιμη παιδική ηλικία, τη μέση παιδική ηλικία και την εφηβεία (Bjørnholt, 2014).

Αυτό που αξίζει να σημειωθεί για τον Steiner είναι πως ανέπτυξε έναν τρόπο σκέψης, ο οποίος και τον βοήθησε να διαμορφώσει ιδέες σχετικά με το τι σημαίνει να είσαι άνθρωπος. Μέσα σε διάστημα 40 χρόνων διαμόρφωσε και δίδαξε ένα μονοπάτι εσωτερικής ανάπτυξης και πνευματικής έρευνας, το οποίο και ονόμασε «ανθρωποσοφία». Μέσω αυτής της θεωρητικής του προσέγγισης κατάφερε να δώσει πρακτικές για κάθε είδους ανθρώπινης προσπάθειας, όπως την τέχνη, την αρχιτεκτονική, το δράμα, την επιστήμη, την εκπαίδευση, τη γεωργία, την ιατρική, την οικονομία, τη θρησκεία, τη φροντίδα των ετοιμοθάνατων και την κοινωνική οργάνωση. Επιπλέον, το κίνημα αυτό έχει τις ρίζες του στον γερμανικό ιδεαλισμό και τη θεοσοφία, που παρακινεί τον άνθρωπο να δει το σώμα, το νου και το πνεύμα του ως εγγενώς συνδεδεμένο με τον κόσμο (Uhrmacher, 1995). Η θεωρία αυτή έχει πολλές φορές συζητηθεί, αφού είναι ανοιχτά ρατσιστική, με ρίζες στον εθνικισμό, στον δεξιό λαϊκισμό και στον εσωτερικό πνευματισμό. Η βιοδυναμική είχε ισχυρή επιρροή στην «πράσινη πτέρυγα» του γερμανικού φασισμού τη δεκαετία του 1930, έχοντας εντοπίσει φιλοσοφικούς παραλληλισμούς με τον εθνικοσοσιαλισμό. Η φυλετική θεωρία του Steiner και οι περιβαλλοντικές του ανησυχίες, που επικεντρώθηκαν στην εκ νέου ενεργοποίηση της μυστικιστικής σύνδεσης μεταξύ γης και ανθρώπου, ήταν πιθανότατα αποτέλεσμα της ανησυχίας του για την ευημερία και την τελική αγνότητα αυτού που θεωρούσε ότι ήταν η ανώτερη φυλή (Muhie, 2022).

Σχετικά με τον τομέα της εκπαίδευσης σημειώνεται πως ο Steiner ασχολήθηκε, ύστερα από την πρώτη ιδέα να δημιουργήσει ένα σχολείο για τα παιδιά των εργαζόμενων γονέων στο εργοστάσιο «Waldorf-Astoria Factory». Έτσι, η σχολή Waldorf προέκυψε από την κοινωνική αναγκαιότητα της εργατικής τάξης. Στο εκπαιδευτικό αυτό ίδρυμα ο Steiner θεμελίωσε την ανθρωποσοφική του θεωρία και εξήγαγε και συγκεκριμένες μεθόδους διδασκαλίας. Μία από τις βασικές αρχές της ανθρωποσοφικής του θεωρίας ήταν πως ο Steiner πίστευε πως ο στόχος της διαδικασίας της γνώσης είναι να αυξήσει κανείς τη συνείδησή του, ώστε να καταφέρει με αυτόν τον τρόπο να βιώσει ιδέες πέρα από τις αισθήσεις του. Τα ανθρώπινα όντα έχουν τη δυνατότητα να αντιληφθούν και να εισέλθουν στο πνευματικό κόσμο, αφού περάσουν από τα τρία στάδια της φαντασίας, της έμπνευσης και της διαίσθησης. Επίσης, ο Steiner και γενικότερα οι ανθρωποσοφιστές έδιναν μεγάλη αξία στην ελεύθερη βούληση, ενώ υποστήριζαν πως η εκπαίδευση είναι ανάγκη να στοχεύει στην ολόπλευρη ανάπτυξη του

ατόμου και να έχει παιδοκεντρικό χαρακτήρα. Μία από τις εκπαιδευτικές πρακτικές που υποστήριζε ο Steiner είναι η καθοδηγούμενη μάθηση, η οποία θα καταφέρει να φέρει σε αρμονία τη ψυχή με το σώμα και φυσικά να μην παρεκκλίνει σε καμία περίπτωση από τις κοινωνικές και πολιτικές επιταγές (Uhrmacher, 1995).

Η αρχιτεκτονική του εργασία ολοκληρώθηκε με το χτίσιμο του «Goethenaum», ενός πολιτιστικού κέντρου που στεγάζει όλες τις τέχνες. Αν και ο Steiner ανέπτυξε τις αρχές της εκπαίδευσης «Waldorf» και συμμετείχε ενεργά στην καθιέρωση των πρώτων σχολείων «Waldorf», δεν σχεδίασε σχολικά κτίρια. Με τον καιρό όμως το Waldorf κίνημα προκάλεσε μεγάλο αριθμό σχολικών κτιρίων. Σήμερα, τα σχολικά κτίρια είναι πιθανώς η κύρια στυλιστική κληρονομιά του Steiner ως αρχιτέκτονα. Τα σημαντικότερα έργα του Steiner αντικατοπτρίζουν τη σημαντική έμπνευση που έλαβε από τον Γκαίτε (Bjørnholt, 2014).

4.6 Οι χώροι των νηπιαγωγείων Waldorf

Τα νηπιαγωγεία Waldorf αποτελούν ένα παράδειγμα ελεύθερου διαμορφωτικού χώρου που προάγουν τη δημιουργικότητα των παιδιών και θυμίζουν τον οικιακό χώρο, αφού ο/η εκπαιδευτικός-νηπιαγωγός καλείται να αναλάβει και τον ρόλο του γονέα εντός του σχολικού αυτού πλαισίου. Για να μπορέσει να λειτουργήσει ένα νηπιαγωγείο Waldorf στα πλαίσια της θεωρίας του Steiner είναι αναγκαίο να υπάρχει μία δασική περιοχή, προκειμένου τα παιδιά να ανακαλύψουν τη φύση, καθώς παίζουν. Τα νηπιαγωγεία αυτά διαθέτουν εξωτερικό χώρο, όπου θα λαμβάνουν χώρα οι αθλητικές δραστηριότητες αλλά οι εκπαιδευτικοί μπορεί να προνοήσουν την επίσκεψη σε κάποια δασική έκταση. Στον εξωτερικό χώρο των νηπιαγωγείων αυτών ενδεικνύεται η ύπαρξη μίας καλύβας που θα λειτουργεί ως καταφύγιο σε άσχημες καιρικές συνθήκες, ώστε με ασφάλεια να αποθηκεύονται τα υλικά και διάφορα αντικείμενα. Τα παιδιά στο νηπιαγωγείο Waldorf βρίσκονται αποκλειστικά σε εξωτερικούς χώρους και εντός των καλυβών τα παιδιά τρέπονται σε δραστηριότητες, όπως η ανάγνωση μίας ιστορίας, η ενασχόληση με διάφορες χειροτεχνίες ή το φαγητό ως μέρος της καθημερινότητας των παιδιών. Η ζωντανή εκπαίδευση που ακολουθείται από το εκπαιδευτικό αυτό πρόγραμμα συντελεί στην ανάπτυξη των παιδιών και σε κάθε στάδιο αυτής, όπως περνάει κανείς από εποχή σε εποχή (Steiner, 1995).

Με βάση όσα παρουσιάζονται ενδεικτικά παραπάνω, κατανοείται πως η διαμόρφωση του χώρου των νηπιαγωγείων Waldorf παρουσιάζει μία ιδιαιτερότητα, η οποία στις δύο προαναφερόμενες θεωρίες της Montessori και του Reggio Emilia δεν υπήρχε. Τα πλαστικά αντικείμενα δεν υπάρχουν στα νηπιαγωγεία Waldorf και τα χρώματα είναι γήινα και απαλά, ενώ τα υλικά που χρησιμοποιούνται προέρχονται όλα από το φυσικό περιβάλλον, όπως ξύλα, τούβλα και φυσικό μαλλί. Ακόμη, και το χρώμα των τοίχων είναι φυτικό. Η επιλογή των χρωμάτων των τοίχων στις τάξεις συνδέθηκε με την ιδέα των παιδιών να αναπτύσσονται μέσα από στάδια. Η ακολουθία αυτών των βημάτων θεμελιώνει μία αγνή και αληθινή εικόνα διαδίδοντας το μήνυμα της οργάνωσης και της οικολογικής συνείδησης. Αυτός ο χώρος μάθησης προσφέρει ψυχική γαλήνη στο παιδί και το παροτρύνει σε παιγνιώδεις δραστηριότητες ανάπτυξης γνωστικού και κοινωνικού επιπέδου. Τα παιδιά στα νηπιαγωγεία αυτά αναπτύσσουν παράλληλα και τις κινητικές τους δεξιότητες, ώστε να μπορούν να ανακαλύψουν τον κόσμο με τα χέρια τους (Steiner, 1995).

Ένα από τα παλαιότερα σχολεία Waldorf βρίσκεται στο Όσλο της Νορβηγίας και ιδρύθηκε το 1926. Το συγκεκριμένο σχολείο αποτελείται από τρία κτίρια και κάθε κτίριο διαθέτει τη δική του αυλή. Τα σχολικά κτίρια περιέχουν αίθουσες διδασκαλίας και αρκετές ειδικές αίθουσες για τέχνες και μαθήματα χειροτεχνίας, αίθουσες για διδασκαλία τραγουδιού, μουσικής, γλυπτικής, ζωγραφικής, ξυλουργικής, μεταλλοτεχνίας (το σιδηρουργείο), ευρυθμία (μια ειδική μορφή χορού/δράματος που εφευρέθηκε από τον Steiner που είναι σημαντικό στοιχείο στη παιδαγωγική Waldorf). Ακόμη, υπάρχει θέατρο για τακτικά θεατρικά έργα, συναυλίες και άλλες παραστάσεις μαθητών, καθώς και για γιορτές. Υπάρχει, εξίσου, αίθουσα με τζάκι και καντίνα. Για να γίνουν αισθητικά πιο όμορφα οι εκπαιδευτικοί προσάγουν λουλούδια, αντικείμενα από τη φύση, κεριά, πίνακες ή σχέδια. Κάθε τάξη έχει ένα ξύλινο βάζο για να παρουσιάζουν οι μαθητές τις εργασίες τους. Η χρήση ζεστών και ψυχρών αποχρώσεων τροποποιεί την εντύπωση ενός τετράγωνου δωματίου. Ομοίως, το χρώμα αυτό είχε χρησιμοποιηθεί για να τροποποιήσει την εντύπωση των μακρινών διαδρόμων και των πίσω σκαλοπατιών (Bjørnholt, 2014).

Ένα από τα πιο γνωστά νηπιαγωγεία Waldorf στην Ελλάδα είναι στην Αθήνα, «Η Καρυδιά». Τα παιδιά γνωρίζουν το πρόγραμμα με τις δραστηριότητες της βδομάδας και αυτό προωθεί τον ρυθμό της οργάνωσης και της ανάπτυξης ανά στάδιο. Η αρωγή των

γονέων είναι σημαντική για την υλοποίηση των δραστηριοτήτων και πρωτοβουλιών που λαμβάνουν χώρα στον εν λόγω «παιδόκηπο», όπως τον ονομάζουν. Τα ξύλινα έπιπλα και οι ξύλινες κατασκευές είναι διάχυτες στο συγκεκριμένο νηπιακό χώρο, ενώ υπάρχει και συγκεκριμένη μέρα του δάσους που τα παιδιά θα έρθουν σε επαφή με δραστηριότητες στη φύση. Ο χώρος είναι οργανωμένος, τα χρώματα που επικρατούν είναι σε παστέλ αποχρώσεις, ενώ αξιοποιείται το φως του ηλίου στις αίθουσες. Επίσης, υπάρχουν βρύσες για να πλένουν τα χέρια και τα αντικείμενα τα παιδιά, ενώ και μικρές καλύβες που προστατεύουν από τις κακές καιρικές συνθήκες (Η Καρυδιά, 2021).

4.7 Σύγκριση τριών θεωριών

Τα εκπαιδευτικά και παιδαγωγικά μοντέλα που εισήγαγαν οι Montessori, Steiner, Malaguzzi παραμένουν τρία από τα πιο δημοφιλή μοντέλα εναλλακτικής προσχολικής εκπαίδευσης. Κάθε μία από αυτές τις προσεγγίσεις έχει εξαπλωθεί παγκοσμίως, με πλούσια ιστορία υποστήριξης της εκπαιδευτικής ελευθερίας των παιδιών. Οι γνώσεις γύρω από αυτές τις βασικές θεωρίες παρέχει ένα μέσο για εκπαιδευτικούς και μελετητές της πρώιμης παιδικής ηλικίας να κατανοήσουν τους στόχους, τα φιλοσοφικά και θεωρητικά πλαίσια, την ιστορική εξέλιξη, τα οφέλη και τις προκλήσεις και τις μεθόδους πρακτικής τους.

Υπάρχουν πολλές ομοιότητες μεταξύ αυτών των τριών εκπαιδευτικών μοντέλων. Όλα προσφέρουν μη παραδοσιακές επιλογές για τους εκπαιδευτικούς και έχουν καθιερωθεί ως ισχυρά εναλλακτικά μοντέλα προσχολικής εκπαίδευσης για πολλές δεκαετίες (Aljabreen, 2020). Οι προσεγγίσεις Reggio Emilia και Montessori συχνά αναφέρονται ως έμπνευση για προοδευτική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Κάθε ένα από αυτά τα μοντέλα ξεκίνησε με ηγεσία από ένα μόνο άτομο και η επίδρασή τους εξαπλώθηκε με την πάροδο του χρόνου.

Η θεωρία Montessori είναι μια παιδοκεντρική εκπαιδευτική φιλοσοφία όπου οι δάσκαλοι χρησιμεύουν ως οδηγοί για την εκπαιδευτική πρόοδο κάθε παιδιού. Ενώ οι μαθητές εκτίθενται σε ένα ακαδημαϊκό στοιχείο στα σχολεία Μοντεσσόρι, το χαρακτηριστικό γνώρισμα είναι ότι τα παιδιά μπορούν να μάθουν με ρυθμό που ορίζουν μόνοι τους. Στα προγράμματα Μοντεσσόρι η δουλειά του δασκάλου είναι να βοηθά τους μαθητές στην πλοήγηση στο υλικό και τα παιδιά εργάζονται σε συγκεκριμένο επίπεδο

χωρίς κρίση ή διορθωτικές ενέργειες. Η εστίαση στα σχολεία Μοντεσσόρι είναι να επιτρέπουν στα παιδιά να μαθαίνουν με τον δικό τους ρυθμό. Τα μεγαλύτερα παιδιά χρησιμοποιούν την εμπειρία τους για να βοηθήσουν, να καθοδηγήσουν και να λειτουργήσουν ως πρότυπα για τα μικρότερα παιδιά. Κάθε ομάδα μαθητών διατηρεί τον ίδιο δάσκαλο για μία τριετία για να επιτρέψει την ανάπτυξη σχέσεων δασκάλου-μαθητή. Αυτή η δυναμική των μαθητών επιτρέπει τόσο στους νεότερους όσο και στους μεγαλύτερους μαθητές να οικοδομήσουν την αυτοεκτίμησή τους. Η Μοντεσσोरιανή προσέγγιση διαφέρει από αυτή του Steiner, η οποία είναι μια προσέγγιση που βασίζεται στο παιχνίδι και η πεποίθηση ότι τα παιδιά γεννιούνται για να μαθαίνουν. Σε ένα σχολείο Waldorf, τα παιδιά υποστηρίζεται ότι έχουν ήδη τα χαρακτηριστικά ενός καλού ανθρώπου και αυτό πρέπει να βγει στην επιφάνεια.

Τα σχολεία Waldorf προσφέρουν στα παιδιά εναλλακτικές δραστηριότητες, όπως το ψήσιμο ή η κηπουρική. Ακολουθούν επίσης παρόμοια προσέγγιση στη σύνθεση της τάξης με τα σχολεία Μοντεσσόρι: τάξεις μεικτής ηλικίας με τον ίδιο δάσκαλο για πολλά χρόνια. Σύμφωνα με τον Steiner, για να είναι επιτυχημένοι οι μαθητές, τα μελλοντικά μέλη της κοινωνίας, τα παιδιά θα πρέπει να εξελιχθούν σε πολύπλευρα άτομα με την επιθυμία και την ορμή να μαθαίνουν πάντα. Για να συμβεί αυτό και να επιτρέψει την επιτυχία και την αυτοεκπλήρωση, οι μαθητές πρέπει να αναπτύξουν δημιουργική σκέψη που να είναι ευφάνταστη, ευέλικτη και εστιασμένη. Η φιλοσοφία του Steiner υποστηρίζει ότι τα παιδιά έρχονται στον κόσμο με τα παραπάνω χαρακτηριστικά ήδη μέσα τους αδρανοποιημένα περιμένοντας να ενεργοποιηθούν. Η όλη εστίαση είναι οι εκπαιδευτικοί να βοηθήσουν τους μαθητές να ξεκινήσουν αυτές τις ικανότητες και να τους βοηθήσουν να συνδέσουν αυτά τα χαρακτηριστικά με την ακαδημαϊκή σχολική εμπειρία.

Τα σχολεία εμπνευσμένα από την θεωρία Reggio Emilia βασίζονται σε σχέδια εργασίας (projects): τα μαθήματα βασίζονται στο ενδιαφέρον των μαθητών. Εάν τα παιδιά ενδιαφέρονται για ένα συγκεκριμένο θέμα και κάνουν ερωτήσεις στον δάσκαλο για ένα δεδομένο θέμα, ο δάσκαλος θα δεσμεύσει τους μαθητές να ερευνήσουν το θέμα, αντί να απαντούν απλώς σε ερωτήσεις. Οι δάσκαλοι όχι μόνο θα τεκμηριώσουν σε χαρτί τον τρόπο με τον οποίο αναπτύσσονται οι μαθητές, αλλά θα τραβήξουν επίσης φωτογραφίες και βίντεο και θα επανεξετάσουν τις πληροφορίες με τους μαθητές καθ'

όλη τη διάρκεια του έτους για να τους βοηθήσουν να συνειδητοποιήσουν τη δική τους ανάπτυξη και τις δυνατότητες που βρίσκονται μπροστά τους.

Στα σχολεία Reggio Emilia, οι αίθουσες διδασκαλίας αποτελούν βασικό συστατικό της μάθησης του παιδιού, καθώς το περιβάλλον του παιδιού θεωρείται ως ο τρίτος δάσκαλος. Οι δάσκαλοι στήνουν χώρους για διαφορετικά έργα και ομάδες παιδιών. Λόγω της εστίασης στην πρακτική εξερεύνηση, οι δάσκαλοι δίνουν μεγάλη προσοχή σε λεπτομέρειες όπως οι υφές και τα χρώματα για να εμπνεύσουν το ενδιαφέρον του παιδιού. Από την άλλη, οι αίθουσες διδασκαλίας Montessori είναι δομημένες με παρόμοιο τρόπο με συγκεκριμένα υλικά και χώρους που έχουν διαμορφωθεί για να φιλοξενήσουν τις διαφορετικές επιλογές για τα παιδιά. Δεν υπάρχουν γραφεία αλλά μόνο τραπέζια και το πάτωμα με όλα τα έπιπλα κατάλληλα για παιδιά (όπως ακριβώς και το Reggio Emilia). Η βασική διαφορά στο σχεδιασμό είναι ότι τα σχολεία Reggio Emilia επικεντρώνονται περισσότερο στην προώθηση της συνεργασίας και της κοινότητας. Οι αίθουσες διδασκαλίας Waldorf χρησιμοποιούν ζεστά, παστέλ χρώματα, φυσικό φως και αρθρωτά έπιπλα από φυσικό ξύλο για να επιτρέψουν στον / στην εκπαιδευτικό να αναδιαμορφώσει το χώρο. Έχει ενσωματωθεί πολύς κενός χώρος για να επιτρέψει τη διάδοση του παιχνιδιού ανοιχτού τύπου και τα παιδιά να κινούνται ελεύθερα. Η ζεστασιά και το χρώμα επεκτείνονται στα υλικά - η χρήση ξύλου και φυσικών ινών πιστεύεται ότι είναι πολύ σημαντική για τις αισθήσεις του παιδιού, για την προώθηση της σχέσης του παιδιού με τον ζωντανό κόσμο. Τα παιχνίδια Waldorf είναι ανοιχτού τύπου, ώστε να μπορούν τα παιδιά να παίζουν με διάφορους τρόπους. Ο σκοπός τους δεν είναι ποτέ πολύ σταθερός ώστε να αφήνουν χώρο στη φαντασία και περιλαμβάνουν ξύλινα, ανθρωποσοφικά παιχνίδια, μεταξωτά παιχνίδια, αντικείμενα από τη φύση και χειροποίητα αντικείμενα.

Κεφάλαιο 5. Η συσχέτιση του χώρου με την ανάπτυξη του νηπίου

5.1 Ανάπτυξη νηπίων και υπαίθριος χώρος

Προκειμένου να απαντηθεί το δεύτερο ερευνητικό ερώτημα για το πώς ο εξωτερικός χώρος επηρεάζει την ανάπτυξη των μικρών παιδιών θα παρουσιαστούν ερευνητικά δεδομένα που τεκμηριώνουν πως η ανάπτυξη των νηπίων (γνωστική, κοινωνική, συναισθηματική) επηρεάζεται από τη διαμόρφωση και τη φύση του εξωτερικού χώρου. Μία από τις πρόσφατες έρευνες που έχουν συμβεί και θίγουν τη συμβολή του υπαίθριου σχολικού χώρου στην ανάπτυξη των νηπίων είναι των Monti et al. (2019). Το δείγμα της έρευνας αποτελούνταν από 160 παιδιά προσχολικής ηλικίας, όπου τα 84 εξ αυτών συμμετείχαν σε εκπαιδευτικές δραστηριότητες στην ύπαιθρο. Το πιο σημαντικό εύρημα που κατάφερε να προβάλλει η συγκεκριμένη έρευνα ήταν πως η ομάδα των 84 νηπίων σε σχέση με εκείνων που ακολούθησαν έναν παραδοσιακό τρόπο διδασκαλίας εντός του νηπιαγωγείου είχαν αναπτύξει περισσότερες λεπτές κινητικές δεξιότητες, ενώ γνωστικά, κοινωνικά και συναισθηματικά παρουσίασαν εξίσου μεγαλύτερη ανάπτυξη. Επίσης, ο υπαίθριος χώρος που αξιοποιούνταν για τις δραστηριότητες ήταν ο σχολικός κήπος και θεωρήθηκε το πιο προστατευμένο περιβάλλον για καθημερινές δραστηριότητες, ακόμη και σε κακές καιρικές συνθήκες. Οι αισθητηριακές, αντιληπτικές και κινητικές δραστηριότητες αποδείχθηκε πως δεν μπορούν να θεωρηθούν ίδιες σε εσωτερικούς και εξωτερικούς χώρους. Είναι γνωστό ότι υπάρχουν ευεργετικές επιδράσεις της σωματικής δραστηριότητας στην αυτοεκτίμηση, την κατάθλιψη και το άγχος (Larun et al., 2006). Όλα αυτά τα ευρήματα υποδηλώνουν ότι οι εξωτερικοί χώροι που χαρακτηρίζονται τόσο από σωματικές δραστηριότητες όσο και από φυσικό περιβάλλον, θα μπορούσαν να παίξουν το ρόλο του προστατευτικού παράγοντα για την ευημερία του παιδιού και τις κοινωνικο-συναισθηματικές λειτουργίες (Monti et al., 2019).

Σε σχέση με τις τρεις παιδαγωγικές θεωρίες που παρουσιάστηκαν πιο πάνω, έρευνα του Eperson (2016) απέδειξε τη συμβολή των υπαίθριων χώρων των νηπιαγωγείων Montessori στην ανάπτυξη των νηπίων. Συγκεκριμένα, το ερευνητικό δείγμα αφορούσε ένα πολύ μικρό αριθμό οκτώ νηπίων από το Montessori Children's House. Η έρευνα προσπάθησε να αποδείξει ότι υπάρχουν θετικές επιπτώσεις στα παιδιά όταν εκτίθενται στη μάθηση στη φύση σε καθημερινή βάση. Η μελέτη επικεντρώθηκε στις μαθησιακές συνήθειες οκτώ μαθητών νηπιαγωγείου (ηλικίας 5 και 6 ετών) σε μια

τάξη Montessori καταγράφοντας πόσες φορές επέλεξαν κατάλληλη και ουσιαστική εργασία χωρίς τη βοήθεια του δασκάλου. Τα δεδομένα συλλέχθηκαν μέσω της τήρησης αρχείου του αριθμού των φορών που οι μαθητές επέλεξαν κατάλληλη εργασία ανεξάρτητα από τον/την νηπιαγωγό. Τα ευρήματα της έρευνας απέδειξαν πως όσο περνούσε ο καιρός τα παιδιά ήταν πιο παραγωγικά και για την ανάπτυξη του παιχνιδιού επέλεγαν φυσικά υλικά, όπως να φτιάχνουν καταφύγια με το χιόνι και να αναλαμβάνουν ρόλους μελών μίας οικογένειας. Ακόμη, τα παιδιά στον εξωτερικό χώρο έμαθαν να συνεργάζονται πέρα από την ανάπτυξη του ελεύθερου παιχνιδιού (Enerson, 2016). Τα ευρήματα αυτής της μικρής έρευνας ενισχύουν την άποψη ότι η ενασχόληση στην εξωτερικό χώρο υποστηρίζει τις κοινωνικές δεξιότητες και προωθεί την ολόπλευρη ανάπτυξη των μικρών παιδιών.

Στον τρόπο που συμβάλλει ο υπαίθριος χώρος των νηπιαγωγείων στην ανάπτυξη των παιδιών συντελεί και η έρευνα των Makarskaitė και Venskuvienė (2021), οι οποίοι συνέλεξαν τα ευρήματά τους από συνεντεύξεις σε εκπαιδευτικούς που εργάζονταν σε νηπιαγωγεία Waldorf. Από τις συνεντεύξεις των εκπαιδευτικών προέκυψε πως η επαφή με τη φύση συνδέεται με την ελευθερία, τη δραστηριότητα και την ασφάλεια των παιδιών, καθώς τα παιδιά με δραστηριότητες σε αυτήν μπορούν και αναπτύσσουν και τις πέντε αισθήσεις τους, γνωρίζουν φυσικά αντικείμενα, εξερευνούν σαν να είναι ένας τόπος με μυστήρια και γρίφους, αναπτύσσουν δεξιότητες οργάνωσης και προγραμματισμού, αναπτύσσουν την ενσυναίσθηση και μαθαίνουν να σέβονται τη φύση. Ακόμη, πολλοί εκπαιδευτικοί ομολόγησαν πως ο υπαίθριος χώρος των νηπιαγωγείων με έντονο πράσινο συνεισφέρει στην αλληλεπίδραση των μαθητών και στην ανάπτυξη επικοινωνιακών δεξιοτήτων. Η διαμόρφωση του υπαίθριου χώρου παρείχε τη δυνατότητα τα παιδιά να έρθουν σε επαφή με μυρμηγκοφωλιές με τη συμβολή ειδικών δασοκόμων, να ταΐζουν με σανό ζώακια, όπως κατσίκες και αγελάδες, να κατασκευάσουν γράμματα με σανό, να δημιουργήσουν ιστορίες με μαγικά πλάσματα δίπλα σε υγρότοπους, να εξερευνήσουν πέτρινα μονοπάτια, να φυτέψουν σπόρους, να δημιουργήσουν φωλιές για τα πουλιά (Makarskaitė & Venskuvienė, 2021).

Ο υπαίθριος χώρος των νηπιαγωγείων μπορεί να συμβάλει και στην περιβαλλοντική εκπαίδευση των παιδιών. Η έρευνα των Omidvar et al. (2019) ανέδειξε πως η περιβαλλοντική εκπαίδευση στην πρώιμη παιδική ηλικία συντελεί στην ανάπτυξη περιβαλλοντικών στάσεων και ενθαρρύνει τα παιδιά να συμπεριφέρονται με φιλικό

τρόπο προς το περιβάλλον, που συνδέεται άμεσα με τον υπαίθριο χώρο. Η παιδαγωγική προσέγγιση Reggio-Emilia, η οποία παρέχει στα παιδιά διάφορες εμπειρίες που σχετίζονται με τη φύση εξετάστηκε σε δύο νηπιαγωγεία στο Χάλιφαξ του Καναδά. Στην έρευνα συμμετείχαν εκπαιδευτικοί των σχολείων αυτών. Αυτή η μελέτη είχε ως στόχο να εξετάσει την έκθεση σε εσωτερικούς και εξωτερικούς χώρους της φύσης των παιδιών σε δύο νηπιαγωγεία. Τα αποτελέσματα της έρευνας απέδειξαν ότι το πρόγραμμα σπουδών Reggio-Emilia που ακολουθήθηκε στα νηπιαγωγεία παρείχε διάφορες ευκαιρίες στα παιδιά να εκτεθούν στη φύση με απότοκο όλα τα θετικά αποτελέσματα που παρουσιάστηκαν παραπάνω. Η διαμόρφωση του υπαίθριου χώρου αυτών των νηπιαγωγείων βασιζόταν στην ύπαρξη του γρασιδιού, τα νηπιαγωγεία βρίσκονταν σε δασικές περιοχές, υπήρχε μικτή βλάστηση, υδάτινο στοιχείο και παιδική χαρά. Οι δραστηριότητες που έκαναν τα παιδιά σε αυτές τις τοποθεσίες περιλάμβαναν αδόμητο παιχνίδι στη φύση, παρατήρηση και μελέτη φυσικών πλασμάτων, συλλογή και έκθεση οικολογικών στοιχείων (π.χ. λουλούδια, βελανίδια, πέτρες και σαλαμάνδρες) και καλλιέργεια μικρής κλίμακας. Οι εκπαιδευτικοί παραδέχθηκαν πως τα παιδιά, έτσι, αναπτύσσουν κοινωνικές δεξιότητες και εξερευνούν τη δημιουργική μάθηση, ρυθμίζουν τον εαυτό τους, μειώνουν τις κακές τους συμπεριφορές και το ανοσοποιητικό τους σύστημα γίνεται πιο ισχυρό (Omidvar et al., 2019).

Από όλα τα παραπάνω, συμπεραίνουμε πως η διαμόρφωση του υπαίθριου χώρου συμβάλλει σημαντικά στην ανάπτυξη των παιδιών. Οι μαθητές έχουν την ευκαιρία να συμμετάσχουν σε δραστηριότητες που σχετίζονται με τα ενδιαφέροντά τους, να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες τους για να ανακαλύψουν νέα πράγματα και να παίξουν ενεργό ρόλο στη μαθησιακή διαδικασία σε ένα περιβάλλον που είναι απαλλαγμένο από τους περιορισμούς των εσωτερικών χώρων μιας τάξης.

5.2 Ανάπτυξη νηπίων και εσωτερικός χώρος

Στην προηγούμενη ενότητα έγινε ανάλυση σύγχρονων ερευνών για τον υπαίθριο χώρο των σχολείων και γενικότερα πως η αξιοποίηση των εξωτερικών τόπων κατά την εκπαιδευτική διαδικασία συντελούν στη γνωστική, την κοινωνική και τη συναισθηματική ανάπτυξη των παιδιών. Αυτό δεν σημαίνει πως η διαμόρφωση των εσωτερικών σχολικών χώρων δεν είναι το ίδιο σημαντική. Η προσεκτική οργάνωση των εσωτερικών χώρων μπορεί να συνδράμει στην ολόπλευρη ανάπτυξη των μικρών παιδιών, όπως

υποστηρίζεται από πλήθος ερευνών, οι οποίες θα συζητηθούν σε αυτή την ενότητα (Frödén & Rosell, 2019; Hedywarman et al., 2020). Άλλωστε, το παιδί αναπτύσσει μία ιδιαίτερη σχέση με τον χώρο στον οποίο βρίσκεται και αυτή η σχέση αλληλεπίδρασης προκαλεί ερεθίσματα μάθησης, ευκαιρίες για επικοινωνία, και δυνατότητες για δράση. Αντίθετα, η κακή σχέση με τον χώρο μπορεί να αποπροσανατολίσει το παιδί, να μην του προσφέρει την ισορροπία που αναζητείται για τη συμπεριφορά του (Δανάσσης-Αφεντάκης, 2016).

Ειδικότερα, η έρευνα των Hedywarman et al. (2020) μελέτησε τη σύνδεση μεταξύ του εσωτερικού περιβάλλοντος και της συμπεριφοράς των νηπίων σε μοντεσοριανό νηπιαγωγείο. Η αρχική υπόθεση της έρευνας ήταν πως το εσωτερικό περιβάλλον είναι εκείνο που μπορεί να ενθαρρύνει ή να αποτρέψει τη δημιουργική δράση των νηπίων. Για την μελέτη χρησιμοποιήθηκαν οι μέθοδοι της επιτόπιας παρατήρησης και της μελέτης της βιβλιογραφίας. Η ποιοτική ανάλυση που χρησιμοποιήθηκε είναι μια συγκριτική ανασκόπηση σε πέντε σχολεία. Τα σχολεία αυτά επιλέχθηκαν, γιατί είχαν τα ίδια περίπου τετραγωνικά χώρου. Η έρευνα έδειξε πως το φως, η θερμοκρασία, η ευελιξία στο χώρο και το χρώμα είναι τα πιο σημαντικά που πρέπει να σημειωθούν για κατευθυντήριες γραμμές σχεδιασμού για ένα κέντρο προσχολικής εκπαίδευσης για την απόκτηση δημιουργικότητας των μαθητών δημιουργώντας ένα παραγωγικό περιβάλλον μάθησης. Αυτά τα κριτήρια αποδείχθηκε πως είναι ικανά να διεγείρουν το μαθησιακό ενδιαφέρον των νηπίων, καθώς αν επικρατεί πολύ φως διευκολύνει την οπτική απόδοση των μαθητών, η εύκολη πρόσβαση στους χώρους αναπτύσσει τη διερευνητική συμπεριφορά των νηπίων και ευνοεί την κοινωνική αλληλεπίδραση των παιδιών, ενώ το χρώμα των τοίχων σε παστέλ αποχρώσεις ή λευκό χρώμα προκαλεί ηρεμία και ισορροπία ζητούμενο να συντροφεύει τη μάθηση των νηπίων.

Μία ακόμη πτυχή της διαμόρφωσης του εσωτερικού χώρου των νηπιαγωγείων και η συσχέτισή του με την ανάπτυξη των νηπίων παρουσιάζει η έρευνα των Frödén και Rosell (2019). Οι συγκεκριμένοι ερευνητές μελέτησαν μία παράμετρο της διαμόρφωσης του εσωτερικού χώρου των νηπιαγωγείων που σχετίζεται με τον τρόπο της τοποθέτησης των παιχνιδιών σε νηπιαγωγεία Waldorf. Κατά τη διάρκεια της εργασίας πεδίου, κορίτσια και αγόρια έπαιζαν μαζί σε διάφορες ομάδες μεικτών ηλικιών. Συχνά έπαιζαν δραματικά παιχνίδια ρόλων με ποικίλα θέματα και ερμήνευσαν ένα ευρύ ρεπερτόριο

χαρακτήρων. Τα ντυσίματα αποτελούνταν για παράδειγμα από απλά, χειροποίητα μονόχρωμα πέπλα και μανδύες που δεν είχαν αναφορά σε επαγγέλματα και χαρακτήρες της λαϊκής κουλτούρας. Ήταν δημοφιλή παιχνίδια και ο ίδιος μανδύας χρησιμοποιήθηκε για την εκτέλεση διαφορετικών ρόλων, συμπεριλαμβανομένου ενός πρίγκιπα, ενός ζώου και ενός υπηρέτη ρομπότ. Από τα ευρήματα της έρευνας αποδείχθηκε πως η μορφή των παιχνιδιών, η τοποθέτηση των παιχνιδιών και οι παιδαγωγικές προθέσεις των εκπαιδευτικών και οι αλληλεπιδράσεις τους με τα παιδιά συνέβαλαν στην ανάπτυξη της φαντασίας. Η φαντασία συνεπάγεται και την ανάπτυξη της περιέργειας απέναντι σε νέους τρόπους ύπαρξης και δράσης και προσφέρει νέες δυνατότητες. Ακόμη, προέκυψε πως η καλλιέργεια της φαντασίας σχετίζεται με την ανάπτυξη ηθικών δεξιοτήτων και στον τρόπο που το νήπιο μαθαίνει να συμπεριφέρεται στους άλλους. Ο τρόπος τοποθέτησης των παιχνιδιών τραβά την προσοχή των νηπίων, ιδίως όταν αυτά είναι τοποθετημένα ευδιάκριτα, προσαρμοσμένα στο ύψος των παιδιών, προσεχτικά σχεδιασμένα. Τα παιχνίδια μπορεί να έχουν φυσική μορφή, όπως πέτρες και οι εκπαιδευτικοί επέλεξαν να τα τοποθετούν σε ράφια δίπλα σε συμβατικά παιχνίδια. Η ανάμειξη των παιχνιδιών φάνηκε να συντελεί στην ενθάρρυνση των παιδιών να παίξουν με μια μεγάλη ποικιλία παιχνιδιών που τους βοηθούν να αναλαμβάνουν ρόλους, όπως τη φροντίδα μίας κούκλας σαν να είναι μωρό, να μαθαίνουν και να κοινωνικοποιούνται (Frödén & Rosell, 2019).

Ο Robson (2016), επίσης, διερεύνησε την έννοια του περιβάλλοντος του νηπιαγωγείου ως τρίτου παιδαγωγού μέσα από τις απόψεις 16 μαθητών σε νηπιαγωγείο εμπνευσμένο από την ιδέα της διαμόρφωσης νηπιαγωγείων Reggio Emilia. Τα δεδομένα της έρευνας συλλέχθηκαν από συνεντεύξεις των παιδιών, παρατηρήσεις και φωτογραφίες. Η προσεκτική ανάλυση των δεδομένων της έρευνας έδειξε πως τα παιδιά αντιλαμβάνονται ότι το περιβάλλον τους τα βοηθά να μάθουν και επομένως να ενεργούν ανεξάρτητα. Στο νηπιαγωγείο αυτό υπήρχαν διαμορφωμένα δωμάτια ως κέντρα μάθησης διαφορετικών γνωστικών αντικειμένων. Τα παιδιά περιέγραψαν ότι μέσα στα θεματικά αυτά κέντρα μπόρεσαν να μάθουν χρησιμοποιώντας τα παρεχόμενα υλικά, ανέπτυξαν τη φαντασία τους και ανέλαβαν παιγνιώδεις ρόλους, επικοινωνήσαν με τους συνομηλίκους τους και εξερεύνησαν τους τοίχους της τάξης τους. Τα κέντρα τα οποία συνέβαλαν στη γνωστική, την κοινωνική και συναισθηματική ανάπτυξη των παιδιών ήταν εκείνο των μαθηματικών, της τέχνης, της δραματοουργίας και του φωτός. Τα παζλ, τα

εργαλεία, τα Lego, το προσποιητικό παιχνίδι σαν οικογένεια ήταν οι συνηθέστερες μορφές παιχνιδιού που κατά τα παιδιά τους βοήθησαν να μάθουν και να κοινωνικοποιηθούν.

Με βάση όλα τα παραπάνω στοιχεία, γίνεται σαφές πως η διαμόρφωση του εσωτερικού χώρου συμβάλει στην ανάπτυξη του νηπίου. Ο εσωτερικός χώρος χρειάζεται σωστή επιλογή χρωμάτων και ασφαλών αντικειμένων, ενώ αυτά να είναι με τέτοιο τρόπο τοποθετημένα, ώστε να ευνοούν τη βιωματική, τη συνεργατική και ερευνητική μάθηση. Με τις αρχές αυτές το νήπιο μπορεί να κοινωνικοποιηθεί και να αλληλεπιδράσει με τους συμμαθητές του μέσα από δημιουργικές δραστηριότητες.

Κεφάλαιο 6. Συμπεράσματα

Στην εν λόγω εργασία παρουσιάστηκαν τόσο θεωρητικές προσεγγίσεις σχετικά με τη διαμόρφωση των χώρων των νηπιαγωγείων όσο και έρευνες που απέδειξαν τη συσχέτιση αυτής με την γνωστική, την κοινωνική και τη συναισθηματική ανάπτυξη των νηπίων. Από την πρώτη ενότητα συμπεραίνεται πως η διαμόρφωση των χώρων στα σύγχρονα νηπιαγωγεία απορρέει από τις νομοθετικές διατάξεις του Υπουργείου Παιδείας, όπου έχει αναγνωριστεί η συμβολή αυτού στην ανάπτυξη των παιδιών. Η διαμόρφωση των χώρων των νηπιαγωγείων εξαρτάται από συγκεκριμένα κριτήρια, η παράβλεψη των οποίων μπορεί να επιφέρει αρνητικές συνέπειες στην ανάπτυξη των παιδιών. Αξίζει να σημειωθεί πως η διαμόρφωση των χώρων μεταβάλλει και τον διδακτικό ρόλο των νηπιαγωγών, οι οποίοι χρειάζεται να επιμορφωθούν πάνω σε ζητήματα διαμόρφωσης εσωτερικών και εξωτερικών χώρων, προκειμένου να πραγματοποιήσουν ανάλογες δραστηριότητες και να muήσουν τα παιδιά στην ενεργό και βιωματική μάθηση (Strong-Wilson & Ellis, 2007).

Η βιβλιογραφική ανασκόπηση γύρω από τη σύγκριση των τριών θεωριών (πρώτο ερώτημα) έδειξε ότι και οι τρεις έδωσαν ιδιαίτερη σημασία στη διαμόρφωση των εσωτερικών και εξωτερικών χώρων των νηπιαγωγείων. Βασισμένοι στις θεωρίες της συνεργατικής, της βιωματικής και της ανακαλυπτικής μάθησης οι εκπαιδευτικοί χώροι βοηθάνε το νήπιο να αναπτυχθεί ολόπλευρα. Οι Montessori και Steiner επικροτούν την ύπαρξη θεματικών δωματίων ή γωνιών εντός των εσωτερικών χώρων των νηπιαγωγείων που θα προσφέρουν πολύπλευρη γνώση στα παιδιά, ενώ για όλους αποτελεί σημαντικό κριτήριο η επιλογή των χρωμάτων και η ύπαρξη εικόνων στους τοίχους από τα προσωπικά έργα των παιδιών. Όσον αφορά τους εξωτερικούς χώρους των νηπιαγωγείων, επίσης, οι θεωρητικοί συμφωνούν πως αυτοί πρέπει να οικοδομούν την επαφή με τα φυσικά στοιχεία να προσφέρουν δυνατότητες ανάπτυξης ελεύθερου και ομαδικού παιχνιδιού, δραστηριότητες κηπουρικής, φροντίδας ζώων και πρασίνου.

Επιπλέον, διερευνήθηκε η ανάπτυξη των παιδιών και η σχέση της με την διαμόρφωση του υπαίθριου χώρου, που αποτελεί το δεύτερο ερώτημα της παρούσας εργασίας. Ο υπαίθριος χώρος ξεφεύγει από τα πρότυπα των σχολικών αιθουσών διδασκαλίας και του παραδοσιακού τρόπου διδασκαλίας και δίνει την ευκαιρία στους μαθητές να δράσουν με δραστηριότητες σύμφωνες με τα ενδιαφέροντά τους και

εξυπηρετεί τις ανάγκες τους για ανακάλυψη νέων πραγμάτων έχοντας ενεργό ρόλο στη διαδικασία της μάθησης. Ο υπαίθριος χώρος είναι κάτι ξεχωριστό και από το οικογενειακό περιβάλλον, καθώς δεν υπάρχει η δυνατότητα του υπαίθριου χώρου σε όλες τις οικογένειες. Βέβαια, σημειώνεται πως ο εξωτερικός χώρος των νηπιαγωγείων αφορά και άλλους χώρους, όπως μουσεία, τα οποία με τη σειρά τους παρέχουν γνώσεις στα παιδιά και τους βοηθούν να ανοίξουν τους ορίζοντες τους και να καλλιεργήσουν τη θετική σκέψη τους (Enerson, 2016; Larun et al., 2006; Monti et al., 2019).

Τέλος, μελετήθηκε το τρίτο ερευνητικό ερώτημα, που αφορά την σύνδεση της διαμόρφωσης του εσωτερικού χώρου με την ανάπτυξη των νηπίων. Βρέθηκε πως ο τρόπος τοποθέτησης των παιχνιδιών, των χρωμάτων, η διαμόρφωση των γωνιών τραβά την προσοχή των νηπίων, ιδίως όταν αυτά είναι τοποθετημένα ευδιάκριτα, προσαρμοσμένα στο ύψος των παιδιών και προσεχτικά σχεδιασμένα. Οι μαθητές έχουν την ευκαιρία να συμμετάσχουν σε δραστηριότητες που σχετίζονται με τα ενδιαφέροντά τους και να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες τους αλληλεπιδρώντας με τους συνομηλίκους τους.

Κεφάλαιο 7. Επίλογος

Στο τέλος της βιβλιογραφικής αυτής ανασκόπησης αξίζει να τονιστεί πως το σχολικό περιβάλλον και η διαμόρφωση των εσωτερικών και των εξωτερικών χώρων αυτού συντελεί στη γνωστική, στην κοινωνική και στη συναισθηματική ανάπτυξη των παιδιών. Αυτό συμβαίνει, καθώς όπως παρουσιάστηκε από τις θεωρίες των Montessori, Steiner και Malaguzzi ο χώρος διαθέτει τη δυνατότητα να μεταδίδει μηνύματα και ερεθίσματα, η φύση των οποίων καθορίζει και τη δράση των παιδιών εντός αυτού. Η νηπιακή ηλικία είναι αρκετά ευαίσθητη και το παιδί σε αυτήν την ηλικία φεύγει από το οικογενειακό περιβάλλον και μαθαίνει να προσαρμόζεται σε νέα περιβάλλοντα εξερευνώντας νέα πράγματα και αποκτώντας νέες εμπειρίες. Το περιβάλλον του σχολείου πρέπει να παρέχει άνεση και ασφάλεια, όπως το οικογενειακό πρότυπο περιβάλλον.

Στα σύγχρονα ελληνικά σχολεία πρωταρχικό ζήτημα, που καθιστά αδύνατη την εφαρμογή των όσων προαναφέρθηκαν, είναι η κτιριακή υποδομή. Έχουν παρατηρηθεί κτίρια τα οποία είναι ακατάλληλα να φιλοξενήσουν παιδιά. Συχνά συστεγάζονται με δημοτικά σχολεία ή δεν έχουν τον δικό τους αύλειο χώρο. Οι δομές αυτές, συχνά, διαθέτουν πολύ μικρούς χώρους με αποτέλεσμα τα παιδιά να συνωστίζονται, καθώς δεν υπάρχει αυλή και ούτε πράσινο. Ορισμένες φορές, ενώ υπάρχει διαθέσιμος εξωτερικός χώρος, ο εκπαιδευτικός προσχολικής αγωγής δεν τον αξιοποιεί για την ενασχόληση των παιδιών. Αν και ο χώρος του περιλαμβάνει μια ποικιλία μικροπεριβαλλόντων και εξοπλισμού, δεν μπορεί να αξιοποιηθεί δημιουργικά γιατί χαρακτηρίζεται από τυποποίηση στην οργάνωσή του και στερεότυπους τρόπους στη χρήση του.

Έτσι, από όλα τα παραπάνω γίνεται σαφές πως η διαμόρφωση του χώρου του νηπιαγωγείου αποτελεί βασικό κομμάτι της εκπαιδευτικής διαδικασίας για τα παιδιά. Οι εκπαιδευτικοί οφείλουν να ενημερώνονται για τις παραπάνω θεωρίες και τις πρακτικές που τις πλαισιώνουν, όπως είναι οι κυψελίδες εκπαίδευσης. Μέσω αυτών των γνώσεων θα μπορούν να εκμεταλλεύονται τον χώρο του σχολικού πλαισίου προς όφελος της εκπαιδευτικής διαδικασίας.

Αναφορές

- Aljabreen, H. (2020). Montessori, Waldorf, and Reggio Emilia: a comparative analysis of alternative models of early childhood education. *International Journal of Early Childhood*, 52(3), 337-353.
- Γερμανός Δ. (2006). *Οι τοίχοι της γνώσης – Σχολικός χώρος και εκπαίδευση*. Gutenberg.
- Γερμανός Δ. (2010). *Παιδαγωγικός ανασχεδιασμός του σχολικού χώρου: Μια προσέγγιση της αναβάθμισης του εκπαιδευτικού περιβάλλοντος μέσα από την αλλαγή της σχέσης του παιδιού με το χώρο*. Στο Δ., Γερμανός, & Μ.Κανατσούλη, (επιμ.), ΤΕΠΑΕ 09, Πρακτικά επιστημονικών εκδηλώσεων του ΤΕΠΑΕ ΑΠΘ, 2007-09, ΑΠΘ/ University Studio Press, 2010, 21-54.
- Γερμανός, Δ. (2015). Παιδαγωγικός ανασχεδιασμός του σχολικού χώρου: Μια προσέγγιση της αναβάθμισης του εκπαιδευτικού περιβάλλοντος μέσα από την αλλαγή της σχέσης του παιδιού με το χώρο». Στο Ε. Γουργιώτου,(επιμ.) *Αρχιτεκτονικές & εκπαιδευτικές παρεμβάσεις για τη δημιουργία τόπων μάθησης στο Νηπιαγωγείο* (σελ. 45-58). Δίσιγμα.
- Clement, J. (2019). Spatially Democratic Pedagogy: Children’s design and co-creation of classroom space. *International Journal of Early Childhood*, 51, 373–387.
- Δανάσσης - Αφεντάκης, Α. (2016). *Εισαγωγική στην παιδαγωγική (β’ τόμος): Η εξέλιξη της παιδαγωγικής και διδακτικής σκέψης (17^{ος} – 20^{ος} αι.)*. Γρηγόρη.
- Εκπαιδευτική Κλίμακα (2021). *Λειτουργία Νηπιαγωγείων για το σχολικό έτος 2021-2022*. edu.klimaka.gr: <https://edu.klimaka.gr/sxoleia/nipiagogio/55-organwsh-leitoyrgia-olohmero-nhpiagwgeio>
- Ζανταρίδου, Ε. (2005). Αξιολόγηση και πρόταση σχεδιασμού των χώρων ενός πρότυπου νηπιαγωγείου. Δημοσιευμένη Πτυχιακή Εργασία. Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Ζησοπούλου Ε. (2015). Ο χώρος ως εξελισσόμενο υλικό πεδίο αγωγής σε συνεργατικό εκπαιδευτικό περιβάλλον στο νηπιαγωγείο. *Διάλογοι! Θεωρία και Πράξη στις Επιστήμες της Αγωγής και Εκπαίδευσης*, 1, 56-77.
- Η Καρυδιά (2021). Διαθέσιμο στο: <http://www.karydia.org/horoi/>
- Μάνου, Α., & Κάνια, Α. (2019). Η σημασία της οργάνωσης του χώρου του νηπιαγωγείου

- για μαθητές με νοητική υστέρηση. *Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης, 7ο Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης, 1*, 630-641.
- Μοντεσσοριανή Αγωγή (2019). Διαθέσιμο στο: <https://www.montessorianiagogi.gr/>
- Οδηγός Εκπαιδευτικού για το Πρόγραμμα Σπουδών στο Νηπιαγωγείο (2011). https://dipe-a-athin.att.sch.gr/0602_Odhgos_gia_Nhpiagwgeio_NPS.pdf
- Ντολιοπούλου, Έ., & Κοντογιάννη, Ά. (2003). Η αλληλεπίδραση νηπιαγωγών-γονέων στον ελληνικό χώρο. *Ερευνώντας τον κόσμο του παιδιού, 5*, 88-108.
- Πανατζής, Σ. (2004). *Η παιδαγωγική και το παιχνίδι-Αντικείμενο στο χώρο του Νηπιαγωγείου*. Gutenberg.
- Σακελλαρίου, Μ., & Γκέσιου, Γ. (2019). *Οι υπαίθριοι χώροι του νηπιαγωγείου ως τόποι μάθησης και παιχνιδιού μέσα από την οπτική και τις καταγραφές των νηπιαγωγών*. 3ο Διεθνές Συμπόσιο Προσχολικής και Σχολικής Παιδαγωγικής «Σύγχρονες Τάσεις στην Ανάπτυξη των Προγραμμάτων Σπουδών και στη Διδασκαλία», 30-63. Πανεπιστήμιο Κύπρου. http://e-pediobooks.gr/image/data/e-book/3o_diethnes_symposio.pdf
- Σακελλαρίου, Μ., & Ρέντζιου, Κ. (2014). *Ο χώρος ως παιδαγωγικό πεδίο σε προσχολικά περιβάλλοντα μάθησης*. Πεδίο.
- Τράπεζα Πληροφοριών Νομοθεσίας (2021). Προεδρικό Διάταγμα 79/2017: Οργάνωση και λειτουργία νηπιαγωγείων και δημοτικών σχολείων. <https://www.e-nomothesia.gr/kat-ekpaideuse/protobathmia-ekpaideuse/proedriko-diatagma-79-2017-fek-109a-1-8-2017.html>
- Τσαλαγιώργου, Ε. Ι., & Αυγητίδου, Σ. (2017). Διερεύνηση αναγκών των νηπιαγωγών: μία προσπάθεια τεκμηρίωσης του πλαισίου της προσχολικής εκπαίδευσης. *Έρευνα στην Εκπαίδευση, 6*(1), 255–273.
- Al, S., Sari, R. M., & Kahya, N. C. (2012). A different perspective on education: Montessori and Montessori school architecture. *Procedia-Social and Behavioral Sciences, 46*, 1866-1871.
- Bjørnholt, M. (2014). Room for thinking—The spatial dimension of Waldorf education. *RoSE—Research on Steiner Education, 5*(1), 115-130.
- Cathy, O. (2017). *Weapons of Math Destruction: How Big Data Increases Inequality and Threatens Democracy*. Crown Random House.
- Edwards, G., Gandini, L., & Forman, G. (2010). *Reggio Emilia οι χίλιες γλώσσες των*

παιδιών προσχολικής ηλικίας. Πατάκη.

- Enerson, P. (2016). *Positive Impact of Outdoor Learning in Kindergarten* (Doctoral dissertation). University of Wisconsin – River Falls.
- Frödén, S., & Rosell, A. L. (2019). Opening an imaginative space? A study of toys and toy-play in a Swedish Waldorf kindergarten. *Nordisk tidsskrift for pedagogikk og kritikk*, 5, 186–201.
- Guanglun, M. M., Yang, H., & Yan, W. (2017). Building resilience of students with disabilities in China: The role of inclusive education teachers. *Teacher and Teaching Education*, 67, 125-134.
- Hamayoun, H. (2021). Kindergarten Architectural Designing or Planning Principles. *European Journal of Agricultural and Rural Education*, 2(10), 16-18.
- Hedywarman, E., Sakina, B., & Saragih, J. F. B. (2021). Environment-Behaviour Factors Model to Promote Pupils' Creativity in Early Childhood Education Center. In *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science* (Vol. 794, No. 1, p. 012210). IOP Publishing.
- Healthy Beginnings Montessori (2016). Διαθέσιμο στο:
<https://healthybeginningsmontessori.wordpress.com/tag/gardening/>
- İslamoğlu, Ö. (2018). Interaction between educational approach and space: The case of Montessori. *Euroasia Journal of mathematics science and technology education*, 14(1), 265-274.
- Kramer, R. (2017). *Maria Montessori: a biography*. Diversion Books.
- Malaguzzi, L. (1998). History, ideas, and basic philosophy. The hundred languages of children: The Reggio Emilia Approach--advanced Reflections, *Greenwood Publishing Group*, 3, 49-97.
- Larun, L., Nordheim, L. V., Ekeland, E., Hagen, K. B., & Heian, F. (2006). Exercise in prevention and treatment of anxiety and depression among children and young people. *Cochrane database of systematic reviews*, 3, 1465-1858.
- Living Montessori Education Community (2022). Διαθέσιμο στο: <https://www.livingmontessori.com/montessori-method/social-emotional-development/>

- Makarskaitė – Petkevičienė, R., & Venskuvienė, N. (2021). Kindergarten Outdoor Environment and Its Use in Developing Knowledge of Nature. *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 21(1), 72-83.
- Mesmin, G. (1978). Το παιδί, η αρχιτεκτονική και ο χώρος. Αθήνα: Μνήμη.
- Monti, F., Farné, R., Crudeli, F., Agostini, F., Minelli, M., & Ceciliani, A. (2019). The role of Outdoor Education in child development in Italian nursery schools. *Early Child Development and Care*, 189(6), 867-882.
- Morrissey, J. (2018). *The New York Times*. Διαθέσιμο στο How to Write a Good College Application Essay: <https://www.nytimes.com/2018/08/02/education/learning/writing-college-application-essay.html?rref=collection%2Fsectioncollection%2Feducation&action=click&contentCollection=education&region=rank&module=package&version=highlights&contentPlacement=2&pgtype=s>
- Muhie, S. H. (2022). Concepts, Principles, and Application of Biodynamic Farming: a Review. *Circular Economy and Sustainability*, 1-14.
- Navarro-Cruz, G. E., & Luschei, T. (2018). International evidence on effective early childhood care and education programs: A review of best practices. *Global Education Review*, 5(2), 8-27.
- Omidvar, N., Wright, T., Beazley, K., & Seguin, D. (2019). Examining children's indoor and outdoor nature exposures and nature-related pedagogic approaches of teachers at two Reggio-Emilia preschools in Halifax, Canada. *Journal of Education for Sustainable Development*, 13(2), 215-241.
- Robson, K. (2016). *Children's views of the learning environment: A study exploring the Reggio Emilia principle of the environment as the third teacher* (Doctoral dissertation).
- Sohrabi, C., Franchi, T., Mathew, G., Kerwan, A., Nicola, M., Griffin, M., & Agha, R. (2021). PRISMA 2020 statement: What's new and the importance of reporting guidelines. *International Journal of Surgery*, 88, 105918-105922.
- Skophammer, K. (2011). Colorful Conservation. *Arts & Activities*, 149(3), 38-50.
- Strong-Wilson, T., & Ellis, J. (2007). Children and place: Reggio Emilia's environment as third teacher. *Theory into practice*, 46(1), 40-47.

- Steiner, R. (1995). *The spirit of the Waldorf school* (Vol. 5). SteinerBooks.
- Uhrmacher, P. B. (1995). Uncommon schooling: A historical look at Rudolf Steiner, anthroposophy, and Waldorf education. *Curriculum Inquiry*, 25(4), 381-406.
- Yalçın, M., Bozdayı, A. M., & Ertek, M. H. (2017). Cultural Determinants Within the Design Set Up of Kindergarten and Preschool Interiors: Assessment of Four Typologies in Terms of Their Spatial Formation. *Megaron*, 12(1), 130.
- Yanjia, W., & Jianhua, R. (2015). Kindergarten area activity definition, system and significance. *5th International Conference on Education, Management, Information and Medicine*, 856-861. Atlantis Press.
- Wilcox-Herzog, A. (2002). Is there a link between teachers' beliefs and behaviors?. *Early education and development*, 13(1), 81-106.